

ΤΟΠΟΣ
Επιστημονικές Εκδόσεις

Επιμέλεια-Διόρθωση: Μαρία Αποστολοπούλου
Ηλεκτρονική επεξεργασία: Μαρία Παπαδάκη
Εξώφυλλο: ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.

© 2010 Εκδόσεις Τόπος & Μάριος Πουρκός-Μανόλης Δαφέρμος
[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.]

ISBN 978-960-6863-75-2

Κεντρική διάθεση:
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου,
11473, Αθήνα
Τηλ.: 2 10 8222835-856
Fax: 2 10 8222684

Βιβλιοπωλείο:
Γενναδίου 6
10678, Αθήνα
Τηλ.: 2 10 3221580
Fax: 2 10 3211246

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

www.toposbooks.gr

Οι συγγραφείς του τόμου

Θανάσης Αλεξίου, Ph.D., Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Μητροπόλεως 25, 81100 Μυτιλήνη. 22510-36515 (γραφείο). Ηλεκτρονική διεύθυνση: A.Alexiou@soc.aegean.gr

Χρήστος Βαρβαντάκης, Υποψήφιος Διδάκτορας, Ανθρωπολόγος και Κινηματογραφιστής, Goerlitzerstrasse 59, 10997 Berlin, Deutschland. Τηλ.: +49 30 69565147. Ηλεκτρονική διεύθυνση: rudrrr@yahoo.gr

Βασίλης Γραμματικόπουλος, Ph.D., Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74 100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: +302310521352. Ηλεκτρονική διεύθυνση: gramvas@otenet.gr

Μανόλης Δαφέρμος, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74 100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-77521 (γραφείο). Ηλεκτρονική διεύθυνση: mdafermo@psy.soc.uoc.gr

Θεόδωρος Ιωσифίδης, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100, Μυτιλήνη. Τηλ.: 22510-36405. Ηλεκτρονική διεύθυνση: iwsifidis@aegean.gr

Άννα Λυδάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Ηλεκτρονική διεύθυνση: alydaki@panteion.gr

Άγγελος Μουζακίτης, Ph.D., Διδάσκων ΠΔ.407/80 στο Πανεπιστήμιο Πατρών και ΣΕΠ στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Πλειάδων 32, Π. Φάληρο, 17561 Αθήνα. Τηλ.: 210-9816782. Ηλεκτρονική διεύθυνση: syreh@yahoo.com

Νίκος Ναγόπουλος, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Διεύθυνση: Μητροπόλεως 25, 81100, Μυτιλήνη. Τηλ.: 22510-36523. Ηλεκτρονική διεύθυνση: n.nagopoulos@soc.aegean.gr

Δημήτρης Σ. Πατέλης, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής, Πολυτεχνείο Κρήτης, Γενικό Τμήμα, 73100 Χανιά, Κρήτη. Τηλ.: 28210-37267, Fax: 28210-37579/ 37843. Ηλεκτρονική διεύθυνση: dpatelis@science.tuc.gr

Cheryl-Anne Poth, Ph.D., Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Alberta, Ερευνητικό Κέντρο Εφαρμοσμένης Μέτρησης και Αξιολόγησης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας. Διεύθυνση: 6-110 Education North, University of Alberta, Edmonton, Alberta T6E 2G5. Τηλ.: 780 492 1144, Fax.: 780 492 0001. Ηλεκτρονική διεύθυνση: cpoth@ualberta.ca
<http://www.education.ualberta.ca/educ/psych/crame/>

Μάριος Α. Πουρκός, Ph.D., Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Ερευνών και της Μονάδας Βιωματικής, Ευρετικής και Διαλογικής/Επικοινωνιακής Ψυχοπαιδαγωγικής, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-53961 (οικία), 77666 (γραφείο), 6936550791 (κινητό). Ηλεκτρονική διεύθυνση: pourkos@psy.soc.uoc.gr

Γιώργος Ρουσόπουλος, Ph.D., Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-77203. Ηλεκτρονική διεύθυνση: roussop@phl.uoc.gr

Δάφνη Τραγάκη, Ph.D., Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος. Ηλεκτρονική διεύθυνση: daphnetr@otenet.gr

Μένη Τσίγκρα, Ph.D. στις Επιστήμες Αγωγής, Κοινωνική Ανθρωπολόγος και Νηπιαγωγός, Παγκαλοχώρι, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-71884. Ηλεκτρονική διεύθυνση: mtsigra@sch.gr

Γιώργος Τσιώλης, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74 100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-77497. Ηλεκτρονική διεύθυνση: tsiolisg@social.soc.uoc.gr

Εύα Φραγκιαδάκη, Ph.D., Συμβουλευτική Ψυχολόγος. Διεύθυνση: Γιαμαλάκη 50 (Iraklio Center), Ηράκλειο, Κρήτη. Τηλ.: 2810-223795. Ηλεκτρονική διεύθυνση: evafragkiadaki@gmail.com

Πρόλογος

Στο παρόν συλλογικό έργο επιχειρούμε την πραγμάτευση καίριων θεωρητικών, επιστημολογικών, ηθικών και μεθοδολογικών ζητημάτων της ποιοτικής έρευνας. Σε πολλές χώρες τα ζητήματα της ποιοτικής έρευνας προκαλούν έντονες συζητήσεις στην επιστημονική κοινότητα, ενώ στην Ελλάδα ο προβληματισμός αυτός παραμένει ακόμα σε χαμηλό επίπεδο, κυρίως σε ορισμένες επιστήμες, όπως η Ψυχολογία¹ και οι επιστήμες της αγωγής². Αυτό οφείλεται ιδιαίτερος στην κυριαρχία της θετικιστικής αντίληψης σε αντιστοιχία με την οποία επιστημονικό θεωρείται μόνο ό,τι είναι μετρήσιμο³.

Οι ποιοτικές προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από το επιστημονικό πεδίο που εφαρμόζονται (στην Κοινωνική Ανθρωπολογία, στην Κοινωνιολογία, στην Ψυχολογία, στις επιστήμες της αγωγής κ.ά.), έχουν ως βασικό στόχο την αυθεντική και ολιστική περιγραφή και κατανόηση ενός ακέρατου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού φαινομένου ή συμβάντος. Για την επίτευξη του στόχου αυτού γίνεται χρήση μιας ποικιλίας θεωρητικών και ερευνητικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων και τεχνικών συλλογής δεδομένων (π.χ., σημειώσεις πεδίου, συνεντεύξεις, βιντεογραφήσεις, φωτογραφικό υλικό, φιλμ και άλλα είδη ανθρώπινων τεκμηρίων και τεχνουργημάτων), που στις ποιοτικές προοπτικές τείνουν να είναι «πολυτροπικά αφηγηματικές»: βασίζονται, δηλαδή, σε παρατηρήσεις (λεκτικές, οπτικές, απτικές, γευ-

-
1. Υπ' αυτό το πρίσμα έχει ιδιαίτερη σημασία το ειδικό αφιέρωμα "Qualitative Research in Psychology", του περιοδικού *Hellenic Journal of Psychology* [5(1)], που επιμελήθηκαν οι Efkliides, Georgaka και Avdi (2008).
 2. Μία συμβολή στο ζήτημα αυτό είναι το συλλογικό βιβλίο των Μάριου Α. Πουρκού και Μανόλη Δαφέρμου (επιμ.) (2010), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση-Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (εκδ. Τόπος), που αποτελεί μία συνέχεια του παρόντος βιβλίου. Στο βιβλίο αυτό καλύπτονται σημαντικά κενά στην πραγμάτευση κομβικών θεωρητικών, οντολογικών, επιστημολογικών, αξιολογικών, ηθικών, πολιτικών και μεθοδολογικών ζητημάτων της ποιοτικής έρευνας στη σύγχρονη Ψυχολογία και την εκπαίδευση, που αφορούν: (1) στις βασικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, που εφαρμόζονται στην εκπαιδευτική και ψυχολογική έρευνα (θετικιστική, δομιστική, ερμηνευτική, οικοσυστημική, πολιτισμική-ιστορική, κονστрукτιβιστική, διαλογική, κριτικο-ρεαλιστική κ.ά.) και στην κριτική που τους έχει ασκηθεί, (2) στα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της εθνογραφικής διερεύνησης της παιδικής ηλικίας, και (3) σε ορισμένες ποιοτικές μεθόδους έρευνας που σχετίζονται με τις διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης, όπως είναι: (α) οι Ιστορίες Ζωής, (β) η έρευνα-δράση, (γ) το «διδακτικό» και σχεδιαστικό πείραμα, (δ) η ανάλυση συνομιλίας, και (ε) η φαινομενολογική και κονστрукτιβιστική προσέγγιση.
 3. Ο James McKeen Cattell [βλ. Cattell, J. (1893). *Mental Measurement. Philosophical Review*, 2, 316-332] υποστήριζε ότι «η ιστορία της επιστήμης είναι η ιστορία της μέτρησης» (Cattell, 1893: 316).

στικές, οσφρητικές, κιναισθητικές) που σχετίζονται με το πλούσιο φάσμα των ενσώματων δυνατοτήτων του ανθρώπινου βιώματος. Το ζήτημα, βέβαια, του ποιο είναι το ουσιαστικό αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας ή τι συνιστά μία αυθεντική και ολιστική περιγραφή και κατανόηση ενός ακέρατου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού συμβάντος, είναι ένα πεδίο ανοικτό και ζωντανό πάνω στο οποίο οι ερευνητές προβληματίζονται, αναπτύσσουν διάλογο και προτείνουν λύσεις.

Βασικός στόχος του παρόντος συλλογικού τόμου είναι να παρουσιάσουμε σημαντικό μέρος του διαλόγου σχετικά με την ποιοτική έρευνα και να αναπτύξουμε και να εμβαθύνουμε περαιτέρω τον προβληματισμό σχετικά με τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της. Αφειρητικό σημείο του εν λόγω εγχειρήματος ήταν η οργάνωση συμποσίου για την ποιοτική έρευνα⁴ και, στη συνέχεια, η συγγραφή ολοκληρωμένων εργασιών στη βάση των εισηγήσεων αυτού του συμποσίου. Οι περισσότερες από τις εργασίες του συλλογικού αυτού έργου προήλθαν από τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του εν λόγω συμποσίου. Ο παρόν συλλογικός τόμος εστιάζεται στην παρουσίαση βασικών ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών και τίθενται γενικότερα θεωρητικά, επισημολογικά, ηθικά και μεθοδολογικά ζητήματα.

Γιατί είναι αναγκαία η ποιοτική έρευνα; Η ποιοτική έρευνα είναι εξαιρετικά χρήσιμη για πολλούς λόγους. Πρώτον, μας προσφέρει μία μοναδική εμπειρία του τρόπου προσέγγισης και κατανόησης των βιωμάτων και της συμπεριφοράς των υποκειμένων. Δεύτερον, μας βοηθά να διερευνήσουμε ζητήματα που η γνώση που διαθέτουμε είναι πενιχρή ή αμφισβητούμενη. Μ' άλλα λόγια, μας βοηθά να αναπτύξουμε θεωρίες για τα υπό διερεύνηση φαινόμενα, κυρίως όταν γι' αυτά δεν διαθέτουμε επαρκή γνώση ή για τους συγκεκριμένους πληθυσμούς και τις ομάδες, ή η γνώση που έχουμε δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται κατάλληλα στην πολυπλοκότητα του υπό διερεύνηση θέματος. Τρίτον, μας βοηθά να αναπτύξουμε μια πιο σύνθετη, λεπτομερή περιγραφή και κατανόηση του υπό διερεύνηση ζητήματος. Τις λεπτομέρειες αυτές τις αποκτούμε με την άμεση επαφή με τα πρόσωπα της έρευνας, καταγράφοντας τις ιστορίες τους, παρατηρώντας τη συμπεριφορά τους, εντοπίζοντας τις πρακτικές τους στα πλαίσια που ζουν και εργάζονται. Τέταρτον, διεξάγουμε ποιοτική έρευνα όταν επιδιώκουμε να ακούσουμε τις ιστορίες και τις «φωνές» των υποκειμένων και να κατανοήσουμε σε βάθος τις συμπεριφορές και τις πρακτικές τους, ελαχιστοποιώντας συγχρόνως, με την κατάλληλη συνεργασία μαζί τους σε όλα τα στάδια της έρευνας, τις σχέσεις εξουσίας που συνήθως υπάρχουν σε τέ-

Ο Boring [βλ. Boring, E. (1950). *A History of Experimental Psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts] ισχυριζόταν ότι με δυσκολία μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιον ως επιστήμονα, εάν η μέτρηση δεν είναι ένα από τα εργαλεία του (Boring, 1950: 286).

4. Για τον σκοπό αυτό ο πρώτος επιμελητής του παρόντος βιβλίου είχε στις 16 και 17 Μαρτίου 2007 διοργανώσει Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο, με θέμα *Θεωρία και Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας: Προοπτικές και Όρια* όπου οι περισσότερες από τις εργασίες του βιβλίου είχαν πρωτοπαρουσιαστεί.

τοια ζητήματα. Πέμπτον, οι ποιοτικές έρευνες μας βοηθούν να έχουμε μία καλύτερη κατανόηση των πλαισίων (πραγματιστικών, χωρο-χρονικών, επικοινωνιακών, κοινωνικών, πολιτισμικών κ.ά.), όπου τα υποκείμενα ζουν και εργάζονται. Έκτον, διεξάγουμε ποιοτική έρευνα, όταν οι ποσοτικές μετρήσεις και οι στατιστικές αναλύσεις δεν ταιριάζουν με το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων, για παράδειγμα, είναι δύσκολο να τις κατανοήσουμε με τη χρήση ποσοτικών δεδομένων και οι μετρήσεις αυτές μπορεί να μην είναι ευαίσθητες σε τέτοια ζητήματα, όπως αυτά που αφορούν στις διαφορές των δύο φύλων, στη φυλή, στις ατομικές διαφορές κ.ά. Εξισώνοντας όλα τα άτομα σε ένα στατιστικό μέσο όρο, παραγνωρίζουμε συγχρόνως το μοναδικό και το ανεπανάληπτο της ύπαρξής τους. Το πλεονέκτημα των ποιοτικών προσεγγίσεων είναι ότι μας βοηθούν να μελετήσουμε τέτοια ζητήματα. Όμως, σε κάθε περίπτωση είναι αναγκαία η οριοθέτηση του φάσματος δυνατοτήτων και τα όρια της ποιοτικής έρευνας.

Στον παρόντα συλλογικό τόμο επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τις προοπτικές της ποιοτικής έρευνας σε ποικίλα πεδία των κοινωνικών επιστημών. Ένας από τους στόχους του έργου είναι να καταρρίψει τα αρνητικά στερεότυπα που υπάρχουν σχετικά με την ποιοτική έρευνα και να οδηγήσει σε μία διευρυμένη προσέγγιση της μεθοδολογίας και του ερευνητικού σχεδιασμού των κοινωνικών επιστημών. Η ποιοτική έρευνα πρέπει να αποτελεί συστατικό στοιχείο των πανεπιστημιακών προγραμμάτων σπουδών. Αυτό θα βοηθήσει τους ερευνητές να αναπτύξουν διευρυμένη ευαισθησία και επίγνωση του ευρύτατου φάσματος ερευνητικών προσεγγίσεων και μεθόδων έρευνας, προκειμένου να μελετήσουν βαθύτερα και πιο εμπειριστατωμένα τα υπό εξέταση ζητήματα. Το πραγματικό έργο της επιστήμης είναι να διεισδύει πίσω από την επιφάνεια των φαινομένων, αποκαλύπτοντας εκείνες τις βαθύτερες σχέσεις που δίνουν νόημα και περιεχόμενο στα εμπειρικά παρατηρήσιμα, καθημερινά δεδομένα (Fine & Harris, 1986: 19)⁵. Αν τα πράγματα ήταν όπως φαίνονται ή όπως αυτά εμφανίζονται στις ποσοτικές, αποπλαισιωμένες προσεγγίσεις, τότε η ποιοτική έρευνα θα ήταν πραγματικά περιττή.

Αν και κάθε κείμενο υπάρχει εν δυνάμει για κάθε αναγνώστη (Fetterman, 1998)⁶, ο συλλογικός τόμος απευθύνεται κυρίως σ' αυτούς που ασχολούνται με τις κοινωνικές επιστήμες. Στο βιβλίο τίθενται ανοικτά επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα, που εγείρονται στο μεταίχμιο ενός ευρύτατου φάσματος επιστημών (Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, επιστήμες της αγωγής, επιστήμες της υγείας κ.ά.). Το παρόν βιβλίο μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμο σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και νέους ερευνητές.

Μάριος Α. Πουρκός
Μανόλης Δαφέρμος

5. Fine, B. & Harris, L. (1986). *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*. Αθήνα: Gutenberg.

6. Fetterman, D. M. (1998). *Ethnography: Step by Step* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ζητήματα θεωρίας και επιστημολογίας
των ποιοτικών μεθόδων έρευνας
στις Κοινωνικές Επιστήμες

Η έννοια της θεωρίας και ο ρόλος της στην έρευνα των Κοινωνικών Επιστημών: Οι «Κρίσεις» και τα βασικά «παραδείγματα»

Μάριος Α. Πουρκός*

Περίληψη

Ο προβληματισμός του κεφαλαίου αυτού εστιάζεται γύρω από τα ακόλουθα βασικά ερωτήματα: τι είναι η θεωρία και ποια είναι τα θεμελιώδη στοιχεία που τη συγκροτούν; Πώς μια θεωρία σχετίζεται με τις μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών; Ποιος είναι ο πραγματικός χαρακτήρας των γνωστικών αποτελεσμάτων του θεωρητικού στοχασμού στις κοινωνικές επιστήμες; Ποιο είναι το μεθοδολογικό status των κοινωνικών θεωριών; Τι ρόλο παίζει η θεωρία, ο θεωρητικός στοχασμός στις έρευνες των κοινωνικών επιστημών; Πώς η θεωρία σχετίζεται με τη γνώση; Μπορεί ένας ερευνητής να εργαστεί αποτελεσματικά χωρίς τη θεωρία; Ποιο είναι το νόημα της κατασκευής θεωριών; Ποια είναι η θέση και η σπουδαιότητα των θεωρητικών αποτελεσμάτων στο σύνολο της γνώσης των κοινωνικών επιστημών; Υπάρχουν κριτήρια με βάση τα οποία θα μπορούσαμε να κρίνουμε αν μία θεωρία είναι καλύτερη από μία άλλη; Κατά πόσο, δηλαδή, μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη προόδου στις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών; Βασισμένοι στη διάκριση του φυσιοκρατικού και ανθρωπιστικού «παραδείγματος» στις κοινωνικές επιστήμες, περιγράφουμε συνοπτικά τις θέσεις κάθε «παραδείγματος» και τις θεωρίες που τείνουν να προκύπτουν από αυτά σε σχέση με τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές τους παραδοχές. Εξετάζουμε, επίσης, το ζήτημα της επιλογής και της προοπτικής των θεωριών, παρουσιάζοντας τα διάφορα κριτήρια και στρατηγικές που έχουν προταθεί. Για το εν λόγω θέμα ως πιο ενδιαφέρουσα και γόνιμη προοπτική για τις κοινωνικές επιστήμες υποστηρίζεται η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης. Στο τέλος της εργασίας η θέση αυτή θεμελιώνεται υπό το πρίσμα της προοπτικής της διαλογικής προσέγγισης του M. Bakhtin.

Λέξεις-κλειδιά: Ανθρωπιστικό «παράδειγμα», Επιστημονική μέθοδος, Ερμηνευτικές-Κονστροκτιβιστικές θεωρίες, Θετικισμός, Θεωρία, Κριτικές-Μετανεωτεरिकές θεωρίες, Μεταθετικισμός, Νεοθετικισμός, «Παράδειγμα», Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»

* Μάριος Α. Πουρκός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Ερευνών και της Μονάδας Βιωματικής, Ευρετικής και Διαλογικής/Επικοινωνιακής Ψυχοπαιδαγωγικής. Διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-53961 (οικία), 77666 (γραφείο), 6936550791 (κινητό). Ηλεκτρονική διεύθυνση: pourkos@psy.soc.uoc.gr

1. Έννοια, λειτουργία και κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας

1.1. Λειτουργία και κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας

Η θεωρία, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και χρησιμοποιείται από τους κοινωνικούς επιστήμονες, χαρακτηρίζεται από πολυσημία. Αυτό εκφράζεται τόσο έκδηλα (explicit), όταν διατυπώνονται οι μεθοδολογικές θέσεις, όσο και άδηλα (implicit), όταν προϋποτίθεται κάποια θεωρητική προσέγγιση στην πρακτική που αναπτύσσεται στους επιμέρους ερευνητικούς τομείς. Μ' άλλα λόγια, για τη θεωρία υπάρχει μία πολυσημία τόσο ως προς τους λόγους περί θεωριών, όσο και ως προς τις εφαρμογές των θεωριών στην ερευνητική πρακτική.

Ένας ερευνητής, συνήθως, βασίζεται σε μία ιδιαίτερη γι' αυτόν θεωρία, η οποία συνίσταται από ένα σύνθετο σύστημα εννοιών και αναλυτικών κατηγοριών. Μπορεί κανείς στην πληθώρα των θεωρητικών κατασκευών που υπάρχουν να εντοπίσει κάποια κοινά στοιχεία; Κάποιοι αναζητούν τα κοινά αυτά στοιχεία στο επίπεδο της συγκρότησης των θεωριών, ενώ άλλοι αμφισβητούν μία τέτοια δυνατότητα και αναζητούν τα εν λόγω στοιχεία στο λειτουργικό επίπεδο σε συνάρτηση με τον γνωστικό ρόλο που διαδραματίζουν οι θεωρίες και τα ερωτήματα, στα οποία επιχειρούν να απαντήσουν. Μια βασική λειτουργία, για παράδειγμα, που διαθέτουν όλες οι θεωρίες είναι η εξηγητική λειτουργία, απαντούν (ή επιχειρούν να απαντήσουν), δηλαδή, στο ερώτημα: «Γιατί κάποια φαινόμενα ή διαδικασίες λειτουργούν έτσι και όχι διαφορετικά;»

Εδώ όμως προκύπτει ήδη ένα ζήτημα, καθότι υπάρχουν διαφόρων ειδών εξηγήσεις, και κάθε εξήγηση δεν μοιάζει με την άλλη. Επομένως, τι κριτήρια πρέπει να υιοθετήσει κάποιος για να διακρίνει αυτό τον ιδιαίτερο, περισσότερο επιθυμητό, τύπο εξήγησης, που αξίζει να λέγεται θεωρία; Μπορεί κάποιος να κατασκευάσει ένα συνεχές τέτοιων κριτηρίων, από τα πιο χαλαρά –συνήθως ψυχολογικού τύπου που ικανοποιούν μόνο τη γνωστική περιέργεια και παρέχουν μία διανοητική ικανοποίηση ή καλύτερη κατανόηση– μέχρι τα πιο αυστηρά, μεθοδολογικά ή λογικά κριτήρια, τα οποία απαιτούν από την εξήγηση να είναι (βλ. Sidman, 1960):

1. Περιεκτική, που σχετίζεται με τον αριθμό, τον τύπο και την ποικιλία των φαινομένων, στα οποία αναφέρεται ή εφαρμόζεται η θεωρία. Η θεωρία του Einstein, για παράδειγμα, εμφανίζεται αρκετά περιεκτική, γιατί αγκαλιάζει πολλούς και διαφορετικούς τύπους συμβάντων, όπως είναι η σχέση ανάμεσα στον χρόνο και τον χώρο, οι δυνάμεις βαρύτητας, η φύση του φωτός, η ταχύτητα των αντικειμένων κ.ά. Παρότι στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπάρχουν τόσο ισχυρές θεωρίες όπως στη Φυσική, υπάρχουν όμως θεωρίες που φιλοδοξούν και αποπειρώνται να ερμηνεύσουν μεγάλο αριθμό διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων (όπως, για παράδειγμα, η μαρξιστική θεωρία ή πιο σύγχρονα η εξελικτική θεωρία της κοινωνιοβιολογίας). Με το κριτήριο της περιεκτικότητας σχετίζεται άμεσα και το κριτήριο της **πληρότητας**, που αναφέρεται στον βαθμό που η θεωρία παρέχει στο συγκεκριμένο πλαίσιο μία τελική, έσχατη απάντηση. Το κριτήριο της περι-

κτικότητας και το ζήτημα του βαθμού **ενοποίησης** της θεωρίας σχετίζονται με άλλες εξηγήσεις στο πλαίσιο ενός ευρύτερου θεωρητικού συστήματος.

2. **Σταθερή ή συνεπής**, που καθορίζεται από το αν μία θεωρία μπορεί να ερμηνεύσει νέα δεδομένα, να είναι εφαρμόσιμη σε πολλές διαφορετικές καταστάσεις χωρίς να αλλάζει τις βασικές της υποθέσεις ή αρχές.
3. **Ακριβής**, που σχετίζεται με τον βαθμό σωστής πρόβλεψης μελλοντικών συμβάντων ή τάσεων και ερμηνείας όσων συνέβησαν.
4. **Συνεκτική**, που αφορά στον βαθμό της λογικής συνοχής των επιμέρους προτάσεων ή εννοιών και νοημάτων στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας. Το ερώτημα, δηλαδή, που τίθεται εδώ είναι σε ποιο βαθμό η επιστημονική θεωρία, με την οργάνωση των αρχών και εννοιών της, προσδίδει συνεκτικότητα και συγκροτημένη μορφή στα παρατηρούμενα επιμέρους γεγονότα.
5. **Σχετική ή έγκυρη**, που εξαρτάται από το πόσο στενά συνδέεται η θεωρία με τις πληροφορίες ή τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο της, με το πόσο πειστικά, δηλαδή, αντικατοπτρίζει ή αναπαριστά αυτή την πραγματικότητα.
6. **Γόνιμη ή χρήσιμη**, που σχετίζεται με την παραγωγικότητα της θεωρίας στη δημιουργία νέων ιδεών, ερωτημάτων και κατευθύνσεων για τη μελλοντική έρευνα. Με άλλα λόγια, η θεωρία συμβάλλει στη βέλτιστη οργάνωση των υπάρχουσών πληροφοριών, στο να τις κάνει πιο εύληπτες, πιο αφομοιώσιμες, εξασφαλίζοντας συγχρόνως το πλαίσιο διαμόρφωσης καινούργιων ερωτημάτων και γενικότερα τη χρήση της ως οδοδείκτη ή πυξίδα για μελλοντική αναζήτηση.
7. **Απλή**, που συνδέεται με το «φειδωλό», λιγότερο φορτωμένο χαρακτήρα της θεωρίας, το ομοιόμορφο και οικονομικό εννοιολογικό σύστημά της, που σχετίζεται, επίσης, και με την κατανοησιμότητά της.

Στην πράξη διαπιστώνεται ότι τα προαναφερόμενα κριτήρια συνιστούν μία προσέγγιση της θεωρίας που είναι πολύ αισιόδοξη και εξιδανικευμένη. Δυστυχώς δεν έχουμε τέτοιες θεωρίες στις κοινωνικές επιστήμες και είναι αμφισβητήσιμο αν υπάρχει θεωρία που να συγκεντρώνει το σύνολο των εν λόγω κριτηρίων. Αν εφαρμόσουμε, δηλαδή, και τα επτά προαναφερόμενα κριτήρια¹ τίθεται το ερώτημα ποια θεωρία θα μπορούσε να τα ικανοποιήσει. Η περιοριστική αυτή προσέγγιση της θεωρίας έχει νόημα μόνο ως πρόταση, ως καθοδηγητική πυξίδα που προσανατολίζει τις προσπάθειες των ερευνητών θεωρητικών. Κοιτάζοντας ρεαλιστικά τη θεωρία, μολονότι είναι συχνά το τελικό προϊόν της απόπειρας συστηματοποίησης των πληροφοριών, θα πρέπει να την εξετάσουμε πιο «χαλαρά», ως ένα ευαίσθητο και ευέλικτο εργαλείο στα χέρια του επιστήμονα, ως ένα εργαλείο ανάλυσης των υπάρχόντων θεωρητικών αποτελεσμάτων (οι καινούργιες πληροφορίες ωθούν προς την ανάπτυξη και ολοκλήρωση μιας θεωρίας ή στην απόρριψη στοιχείων της ανα-

1. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι μερικά από τα κριτήρια αυτά επικαλύπτονται χωρίς όμως να χάνουν την αξία και την ισχύ τους για την αξιολόγηση μιας θεωρίας.

δεικνύοντας την ανάγκη αναθεώρησης και βελτίωσής της). Γι' αυτό θα ήταν καλύτερα να μιλούμε για θεωρητικές προσεγγίσεις παρά για θεωρίες [ο Giddens σε πολλές του εργασίες προτιμά να χρησιμοποιεί τον όρο “theorizing” αντί της «θεωρίας» (“theory”)] (π.χ., Giddens, 1979)².

Καθετί που είναι σήμερα γνωστό στους επιμέρους τομείς της επιστήμης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις προσπάθειες ανθρώπων που αφιέρωσαν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους στην αναζήτηση της αλήθειας και στην απόπειρά τους να κατανοήσουν τον κόσμο γύρω τους. Η επιστημονική αυτή πρόοδος και κατανόηση του κόσμου δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τον διαμεσολαβητικό ρόλο της θεωρίας και της άρρηκτα συνδεδεμένης με αυτή επιστημονικής μεθόδου που συνιστούν τη σπονδυλική στήλη της επιστήμης. Ο ρόλος της θεωρίας στη γνωστική διαδικασία διαπιστώνεται και από τον ορισμό που δίνει στην επιστήμη ο φυσικομαθηματικός Jacob Bronowski: «Επιστήμη είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα για την ανεύρεση κάποιων τάξης στη φύση, με την ενσωμάτωση των διασκορπισμένων και χωρίς νόημα γεγονότων σε καθολικές έννοιες» (Bronowski, 1972: 225). Η ανεύρεση τάξης στη φύση, η οργάνωση των αποσπασματικών πληροφοριών και η ενσωμάτωση των παρατηρούμενων επιμέρους γεγονότων και ακόμη και η ίδια η παρατήρηση των γεγονότων αυτών είναι μία επίπονη διαδικασία που χωρίς τη χρήση του θεωρητικού στοχασμού και της επιστημονικής μεθόδου θα ήταν ανέφικτη. Η χρήση της θεωρίας προσδίδει νόημα και σπουδαιότητα στην επιμέρους γνώση, που, χωρίς αυτή τη θεωρητική οργάνωση, θα παρέμενε δυσνόητη και μετέωρη. Χωρίς τη χρήση επιστημονικών μεθόδων δεν θα ήταν, επίσης, δυνατή καμία μορφή επιστημονικής έρευνας για τη συλλογή αξιόπιστων και έγκυρων δεδομένων, που θα στόχευε στη συνειδητή τους οργάνωση. Επιπλέον, δεν θα ήταν δυνατή η διαμόρφωση νέων ιδεών και το άνοιγμα καινούργιων δρόμων για την έρευνα³. Όπως γράφει ο Salkind:

Η θεωρία αποτελεί τη σπονδυλική στήλη της επιστήμης και χωρίς αυτήν η επιστημονική πρόοδος δεν θα ήταν δυνατή. Εξασφαλίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι επιστήμονες συνειδητοποιούν ποια ερωτήματα αξίζει να τεθούν και πώς θα μπορούσαν τα ερωτήματα αυτά να απαντηθούν. Χωρίς κάποιο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσε να διεξαχθεί η έρευνα, οι καινούργιες πληροφορίες δεν θα είναι τίποτε περισ-

2. Ο Giddens επιδιώκει να τονίσει ότι δεν υπάρχει ακόμη θεωρία στην τελική της μορφή, μια μορφή που να είναι σύμφωνη με τα αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια. Υπάρχει μόνο μια σταθερή διαδικασία οικοδόμησης της θεωρίας, μια σταθερή προσπάθεια προσφοράς όλο και καλύτερων εξηγήσεων των φαινομένων σε μια γνωστική περιοχή, που βασίζεται σε συγκεκριμένες οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές οι οποίες με τη σειρά τους βασίζονται σε συγκεκριμένες ιστορικές παραδόσεις.
3. Σύμφωνα με τον Salkind: «Η επιστήμη μοιάζει με το αρχιτεκτονικό σχέδιο που ο κατασκευαστής χρησιμοποιεί για να κατανοήσει πώς τα πολλά και διαφορετικά μέρη της οικοδομής σχετίζονται και συνταιριάζονται μεταξύ τους για να διαμορφώσουν κάτι πολύ πιο ξεχωριστό από το άθροισμα των επιμέρους χώρων» (Salkind, 1990: 21).

σότερο παρά μία ποσοτική πρόσθεση σε ένα ήδη υπάρχον σώμα γνώσεων. Ωστόσο, όταν οι επιστήμονες είναι ενήμεροι ως προς το πού τα νέα δεδομένα ταιριάζουν ή δεν ταιριάζουν, οι υποθέσεις, με βάση τις οποίες ερευνούν, γίνονται όλο και πιο χρήσιμες και προσεγγίζουν βήμα προς βήμα τον ιδεατό κόσμο της αλήθειας. Αυξάνεται επίσης κατά πολύ η εφαρμοσμένη αξία των νέων αυτών ευρημάτων (Salkind, 1990: 31-33).

1.2. Η έννοια της θεωρίας

Προεκτείνοντας τους προαναφερόμενους συλλογισμούς θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη θεωρία ως: (α) ένα σύνολο οντολογικών, επιστημολογικών, αξιολογικών, ρητορικών και μεθοδολογικών παραδοχών, (β) ένα σύνολο αφαιρετικών εννοιών, και (γ) ένα σύνολο γενικών διαπιστώσεων για την πραγματικότητα την οποία μελετούμε, που αποσκοπούν στην εξήγηση και την κατανόσή της καθώς και στην παροχή κατεύθυνσης και προσανατολισμού όσον αφορά στη συνέχιση της έρευνας.

Από τις προαναφερόμενες παραδοχές εξαρτάται και ο τρόπος που ο ερευνητής θα αντιμετωπίσει το αντικείμενο της έρευνάς του σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας: από την αντίληψη, διάκριση και αναγκαιότητα του ερευνητικού αντικειμένου μέχρι τη διατύπωση των στόχων του, την επιλογή ή επιινόηση των ερευνητικών μεθόδων και τεχνικών για τη συλλογή των δεδομένων του και στη συνέχεια την ανάλυση, ερμηνεία και παρουσίασή τους. Όπως ο Hughes γράφει:

Κάθε ερευνητικό εργαλείο ή διαδικασία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις παραδοχές συγκεκριμένων εκδοχών του κόσμου και τρόπων γνώσης του κόσμου αυτού που έχουν οι ερευνητές που τις χρησιμοποιούν. Κάνοντας χρήση ενός ερωτηματολογίου, μιας κλίμακας για τη μέτρηση μιας στάσης, λαμβάνοντας τον ρόλο του συμμετοχικού παρατηρητή, επιλέγοντας ένα τυχαίο δείγμα [...] εμπλέκεσαι στις αντιλήψεις του κόσμου που επιτρέπει σε αυτά τα εργαλεία να χρησιμοποιηθούν για τους σκοπούς που έχεις θέσει. Καμία τεχνική ή μέθοδος έρευνας [...] δεν αυτοεπικυρώνεται: η αποτελεσματικότητά της, η θέση της ως ερευνητικό εργαλείο [...] εξαρτάται, τελικά, από τη φιλοσοφική θεμελίωση (Hughes, 1980: 13).

Μ' άλλα λόγια, ένας ερευνητής, διεξάγοντας την έρευνά του, στηρίζεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, με έκδηλο ή άδηλο τρόπο, στις ακόλουθες πέντε τουλάχιστον θεμελιώδεις παραδοχές από τις οποίες προκύπτουν συγκεκριμένα σχετικά ερωτήματα (βλ. παρόμοιες προσπάθειες ανάλυσης στους Creswell, 2003, 2007· Guba & Lincoln, 1988):

1. Οντολογικές παραδοχές. Οι οντολογικές παραδοχές αφορούν στο ζήτημα της φύσης και των χαρακτηριστικών της πραγματικότητας που μελετούμε, καθώς και στο ζήτημα της αντικειμενικής ύπαρξης της κοινωνικής πραγματικότητας και, κατά συνέπεια, σχετίζονται με το ζήτημα της εξήγησης του χαρακτήρα και της μορφής της. Στο πλαίσιο αυτό τίθεται το ερώτημα αν ο κόσμος των κοινωνικών φαι-

νομένων είναι ένας πραγματικός και αντικειμενικός κόσμος που έχει αυτόνομη ύπαρξη πέρα από τον ανθρώπινο νου και τη συνείδησή του και ανεξάρτητα από τις ερμηνείες που δίνονται σ' αυτόν από τα υποκείμενα. Μ' άλλα λόγια, τίθεται το ερώτημα αν τα κοινωνικά φαινόμενα είναι «πράγματα» που έχουν τη δική τους αυτόνομη ύπαρξη ή είναι «αναπαραστάσεις των πραγμάτων». Το γεγονός ότι έχουμε μία ιδέα στη σκέψη μας (π.χ., η ιδέα του μονόκερου ή του πύγασου) αυτό δεν σημαίνει ότι το αντικείμενο της ιδέας αυτής υπάρχει και στην πραγματικότητα.

2. **Γνωσιολογικές ή επιστημολογικές παραδοχές.** Οι εν λόγω παραδοχές αφορούν στο ζήτημα των σχέσεων του ερευνητή με την πραγματικότητα και των δυνατοτήτων και των ορίων της γνώσης του γι' αυτήν, καθώς και στη δυνατότητα να γίνει η κοινωνική πραγματικότητα αντικείμενο γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, αφορούν στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ του «ποιος» και του «τι», καθώς και του αποτελέσματος αυτής της σχέσης. Αφορούν στη δυνατότητα μετατροπής της κοινωνικής πραγματικότητας σε αντικείμενο γνώσης και πάνω απ' όλα εστιάζουν στη σχέση μεταξύ του παρατηρητή και της παρατηρούμενης πραγματικότητας. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα εξαρτάται από την απάντηση που θα δοθεί στο προηγούμενο οντολογικό ερώτημα. Αν, για παράδειγμα, ο ερευνητής θεωρεί ότι ο κοινωνικός κόσμος υπάρχει αντικειμενικά και αυτόνομα, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση και δράση, τότε το σωστό γι' αυτόν θα ήταν να φιλοδοξεί να φθάσει σ' αυτόν και να τον κατανοήσει με έναν αντικειμενικό τρόπο χωρίς τον φόβο ότι θα τον αλλοιώσει κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Στενά, επίσης, συνδεδεμένες με την απάντηση που δίνεται στο επιστημολογικό ερώτημα είναι και οι μορφές που η γνώση μπορεί να πάρει: από τους αιτιοκρατικούς «φυσικούς νόμους», τους πιθανολογικούς νόμους και τα διάφορα είδη γενίκευσης (π.χ., οι ιδεατοί τύποι του M. Weber) μέχρι την απόρριψη κάθε μορφής γενίκευσης, καθότι θεωρείται ότι η γνώση έχει ένα συγκεκριμένο, ειδικό και τοπικό μόνο χαρακτήρα.
3. **Μεθοδολογικές παραδοχές.** Αφορούν στο ζήτημα των επιθυμητών τρόπων ή μεθόδων έρευνας της πραγματικότητας, το ερώτημα σχετικά με τους τρόπους μέσω των οποίων μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόκειται μ' άλλα λόγια, για το ερώτημα «πώς» (πώς μπορεί να μελετηθεί η κοινωνική πραγματικότητα;). Αφορούν στα τεχνικά εργαλεία της γνωστικής διαδικασίας. Εδώ, επίσης, οι προσεγγίσεις εξαρτώνται στενά από τις απαντήσεις που δίνονται στα ερωτήματα, τα οποία τίθενται στο οντολογικό και επιστημολογικό επίπεδο. Οι ερευνητές που εξετάζουν την κοινωνική πραγματικότητα ως εξωτερικό αντικείμενο που δεν επηρεάζεται από τις γνωστικές ερευνητικές διαδικασίες, τείνουν να υιοθετούν στην ερευνητική τους πρακτική ερευνητικές μεθόδους και τεχνικές, όπως το πείραμα και ο έλεγχος μεταβλητών, παρά τις ερευνητικές μεθόδους, που στηρίζονται σε διυποκειμενικές και αλληλεπιδραστικές διαδικασίες μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου αντικειμένου.

4. Αξιολογικές παραδοχές. Αφορούν στο ζήτημα του ρόλου των αξιών στις διαδικασίες της γνώσης και έρευνας της πραγματικότητας.

5. Ρητορικές παραδοχές. Αφορούν στο ζήτημα της γλώσσας και των μεταφορών που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή και κατανόηση της πραγματικότητας.

Οι προαναφερόμενες παραδοχές συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους όχι μόνο επειδή οι απαντήσεις στην καθεμιά επηρεάζονται, σε μεγάλο βαθμό, από τις απαντήσεις στα άλλα δύο, αλλά επίσης επειδή είναι μερικές φορές δύσκολο να διακρίνουμε τα όρια μεταξύ αυτών (αν και για εκπαιδευτικούς σκοπούς προσπαθούμε να το κάνουμε). Πράγματι, είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε τις έννοιες της φύσης της κοινωνικής πραγματικότητας από τους στοχασμούς σχετικά με τους τρόπους και τις μορφές γνώσης της. Αξίζει να τονίσουμε ξανά ότι οι παραδοχές αυτές μαζί με τις εσωτερικές τους αλληλοσυνδέσεις τείνουν στο μεγαλύτερό τους μέρος να λειτουργούν σε ένα ασυνείδητο και άδηλο επίπεδο, προσφέροντας ένα γενικό φιλοσοφικό-θεωρητικό προσανατολισμό ή προοπτική στον ερευνητή και συγχρόνως έναν οδηγό ή πυξίδα για την ερευνητική διαδικασία που τείνει να ακολουθεί στην πορεία της επιστημονικής του σταδιοδρομίας.

Συνοψίζοντας, σε κάθε θεωρία ή θεωρητική προσέγγιση υπάρχει ένας γενικός **φιλοσοφικός προσανατολισμός**, δηλαδή ένα σύνολο θεμελιωδών παραδοχών όσον αφορά στη φύση και στα χαρακτηριστικά της πραγματικότητας που μελετούμε (οντολογικές παραδοχές), στο ζήτημα των σχέσεων του ερευνητή με την πραγματικότητα και των δυνατοτήτων και των ορίων της γνώσης μας γι' αυτή (γνωσιολογικές ή επιστημολογικές παραδοχές), στο ζήτημα του ρόλου των αξιών στις διαδικασίες της γνώσης και έρευνας της πραγματικότητας (αξιολογικές παραδοχές), στο ζήτημα της γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή της πραγματικότητας (ρητορικές παραδοχές), καθώς και στο ζήτημα των επιθυμητών τρόπων ή μεθόδων έρευνας αυτής της πραγματικότητας (μεθοδολογικές παραδοχές). Ο προσανατολισμός αυτός αποτελεί τη βάση, το φιλοσοφικό θεμέλιο της θεωρίας, που σε μεγάλο βαθμό γίνεται αποδεκτό *a priori* και που η χρησιμότητα και η γονιμότητα ή παραγωγικότητά του επιβεβαιώνεται (ή όχι) στο πλαίσιο των άλλων επιπέδων του επιστημονικού στοχασμού (κατά τη διαδικασία δημιουργίας μοντέλων ή συστημάτων θεωρητικών διαπιστώσεων). Δεύτερον, στο πλαίσιο κάθε θεωρίας υπάρχει ένα συγκεκριμένο **εννοιολογικό μοντέλο**, δηλαδή ένα σύνολο συνδεδεμένων μεταξύ τους αναλυτικών κατηγοριών που συνιστούν την ιδιαίτερη αντίληψη της πραγματικότητας που μελετούμε, την κατασκευή και τους μηχανισμούς λειτουργίας και ανάπτυξής της. Μέσω της εισαγωγής αναλυτικών διακρίσεων, προσδιοριστικών συμβάσεων, ταξινομήσεων, τυπολογιών, το μοντέλο επιλεκτικά δομεί την πραγματικότητα που μελετούμε, εστιάζοντας την προσοχή σε κάποια φαινόμενα και διαδικασίες και αδιαφορώντας συγχρόνως για άλλα, τονίζει δε κάποιες πτυχές τους, ενώ συγχρόνως μάς κάνει να αδιαφορούμε για κάποιες άλλες. Παρόμοια, όπως ο φιλοσοφικός προσανατολισμός έτσι και το εννοιολογικό μοντέλο μπορεί

να φανεί χρήσιμο και γόνιμο (ή όχι) μόνο στο πλαίσιο των άλλων επιπέδων του επιστημονικού στοχασμού (ιδιαίτερα κατά τη διαδικασία κατασκευής του συστήματος προτάσεων ή διαπιστώσεων). Τρίτον, στο πλαίσιο κάθε πλήρους θεωρίας υπάρχει μία ιδιαίτερη **εμπειρική θεωρία** (η θεωρία με τη στενή έννοια του όρου), δηλαδή, ένα σύνολο συνδεδεμένων μεταξύ τους προτάσεων ή διαπιστώσεων όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών χαρακτηριστικών των παρατηρούμενων φαινομένων ή διαδικασιών. Οι διαπιστώσεις αυτές (νόμοι) σχετίζονται ή αναφέρονται άμεσα στον εμπειρικό κόσμο, αναφέρονται στις νομοτελείες του, τις κανονικότητές του, τις τάσεις του –δηλαδή, μπορούν να είναι αληθείς ή ψευδείς, μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν ανάλογα με το πώς έχουν τα πράγματα. Τέλος, τέταρτον, κάθε θεωρία, στο πλαίσιο των επιμέρους της παραδοχών, έχει συγκεκριμένες πρακτικές συνεπαγωγές για τον άνθρωπο και την κοινωνία στην προσπάθειά της να γεφυρώσει τα φιλοσοφικά-θεωρητικά ζητήματα με την πράξη.

Οι παραδοχές, οι έννοιες και οι νόμοι συνιστούν τα κύρια συστατικά της θεωρητικής δομής. Η εμφάνιση των τριών επιπέδων –φιλοσοφικός προσανατολισμός, εννοιολογικό μοντέλο και εμπειρική θεωρία– σε μία θεωρία με έναν ακριβή, συνεκτικό και συνεπή τρόπο αποτελεί μία ιδεώδη, εξιδανικευμένη κατάσταση. Στην πράξη, κάποια από τα επίπεδα δεν είναι συνήθως διατυπωμένα έκδηλα και ξεκάθαρα, αν και μερικές φορές μπορούν να ανακατασκευαστούν *ex post* ως αποτέλεσμα συμπερασματικών διαδικασιών στη βάση των υπόλοιπων επιπέδων. Αυτό σχετίζεται συνήθως με τις παραδοχές, αλλά επίσης και με τους ορισμούς των εννοιών που συνιστούν το μοντέλο. Μερικές φορές, μάλιστα, ένα επίπεδο θεωρίας αυτονομείται χωρίς σύνδεση με τα άλλα επίπεδα και χωρίς να έχει έδαφος ή βάση στα υπόλοιπα.

Η θεωρητική δομή (η θεωρία με την ευρύτερη έννοια του όρου) ως συνεκτική σύνδεση του προσανατολισμού, του μοντέλου και της εμπειρικής θεωρίας (της θεωρίας με τη στενή της έννοια) μπορεί να αναφέρεται στα διάφορα πεδία αντικειμένων, στις λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένες περιοχές των φαινομένων και διαδικασιών. Από αυτή την οπτική μπορούμε να διακρίνουμε τις γενικές θεωρίες, τις θεωρίες μέσης εμβέλειας και τις ειδικές θεωρίες.

2. Δύο βασικά «παραδείγματα» των Κοινωνικών Επιστημών:

Το φυσιοκρατικό και το ανθρωπιστικό «παράδειγμα»

Το σύμπαν είναι πλημμυρισμένο από αντικείμενα που περιμένουν υπομονετικά να τα μελετήσουμε, έτσι ώστε να γίνουν πιο κατανοητά.

Eden Phillpots

Το ερώτημα «Γιατί ο ερευνητής έχει ανάγκη τη θεωρία;» μπορεί να διατυπωθεί με δύο τρόπους: μ' έναν γενικότερο ως ένα ερώτημα για το νόημα κάθε θεωρητικού στοχασμού σε αντίθεση με τις εμπειρικές έρευνες, και ένα ειδικότερο ερώτημα για

το νόημα της γενικής θεωρίας σε αντίθεση, τότε, προς τις ειδικές θεωρίες ή τις θεωρίες μέσης εμβέλειας. Στην πρώτη περίπτωση συζητείται η θεμελίωση κάθε θεωρίας, ενώ στη δεύτερη η θεμελίωση ενός συγκεκριμένου μόνο τύπου θεωρίας.

Όσον αφορά στην πρώτη περίπτωση, αν δηλαδή η θεωρία είναι γενικά αναγκαία, οι απόψεις κινούνται μεταξύ δύο αντιθετικών, αλλά συμμετρικών –όσον αφορά στην ανάπτυξή τους– «παραδειγμάτων»: του φυσιοκρατικού (θετικιστικού, νέο- και μεταθετικιστικού) και του ανθρωπιστικού (ερμηνευτικού-κονστρουκτιβιστικού και κριτικού-μετανεωτερικού) «παραδείγματος».

Σε σχέση με το θετικιστικό «παραδείγμα», όπως θα δούμε παρακάτω, διακρίνουμε τρεις χαρακτηριστικές του εκδοχές: την αρχική του εκδοχή που αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα, τη δεύτερη εκδοχή, η οποία σχετίζεται με την κριτική της πρώτης εκδοχής που άρχισε να αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1930, και, τέλος, την τρίτη κριτική εκδοχή που άρχισε να αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1970 και συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας.

Το ερμηνευτικό «παραδείγμα» διαφαίνεται ότι έχει σχεδόν παρόμοια συμμετρική ανάπτυξη με αυτήν του θετικιστικού «παραδείγματος». Έχουμε την αρχική του εκδοχή με την «ερμηνευτική Κοινωνιολογία» του Max Weber, που όπως ο Durkheim έκανε την πρώτη απόπειρα μεθοδολογικής επεξεργασίας του θετικισμού στην Κοινωνιολογία έτσι και ο Weber στις αρχές του 20ού αιώνα έκανε την πρώτη μεθοδολογική επεξεργασία του ερμηνευτικού «παραδείγματος», πραγματοποιώντας τις πρώτες απόπειρες εμπειρικής έρευνας. Στη συνέχεια, ακολουθεί η επανερμηνεία της αρχικής προσέγγισης στη δεκαετία του 1960, κυρίως στην αμερικανική Κοινωνιολογία, που οδηγεί σε ποικίλες προσεγγίσεις (θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης στη φαινομενολογική Κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία), που, παρά τις διαφορές τους, συνδέονται με την κοινή τους έμφαση στην ατομική αλληλεπίδραση.

Θα πρέπει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι η σύγκριση στην οποία αναφερθήκαμε δεν είναι εντελώς συμμετρική, καθώς μεταξύ της αρχικής βεμπεριανής προοπτικής και των μετεξελίξεών της που ακολούθησαν, δεν υπάρχει η ασυνέχεια που παρατηρείται στο θετικιστικό «παραδείγμα» (σχετικά με τη μετάβαση του θετικισμού από τον 19ο στον 20ό αιώνα). Γι' αυτό τον λόγο, αντί να εξετάσουμε τις δύο αυτές ιστορικές προοπτικές κοινωνικής έρευνας ξεχωριστά θα πρέπει να τις παρουσιάσουμε μαζί ενοποιημένα, χρησιμοποιώντας τον γενικό όρο ερμηνευτικό-κονστρουκτιβιστικό «παραδείγμα» για όλες τις θεωρητικές εκδοχές, όπου η πραγματικότητα δεν υπάρχει απλά για να είναι αντικείμενο παρατήρησης, αλλά και για να είναι αντικείμενο «ερμηνείας» και «κατασκευής».

2.1. Το φυσιοκρατικό «παραδείγμα»

2.1.1. Θετικισμός: Η αποθέωση των γεγονότων και η θεμελιωμένη σε αυτά θεωρία

2.1.1.1. Βασικές παραδοχές του θετικισμού

Οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα η Κοινωνιολογία δημιουργήθηκαν στο

πλαίσιο της θετικιστικής σκέψης στα μέσα του 19ου αιώνα, σε μία περίοδο που κυριαρχούσαν οι φυσικές επιστήμες. Στην προσπάθεια των κοινωνικών επιστημόνων να μελετήσουν τα κοινωνικά φαινόμενα με έναν πιο αυστηρό (ακριβή), συστηματικό και επιστημονικό τρόπο υιοθέτησαν ως βάση για την έρευνά τους το μεθοδολογικό «παράδειγμα» των φυσικών επιστημών. Το θετικιστικό πνεύμα στις κοινωνικές επιστήμες αναπτύχθηκε στη Γαλλία με βασικούς πρωτοπόρους τον Auguste Comte και τον Herbert Spencer και στην Αγγλία με βασικό στοχαστή τον John Stuart Mill.

Βασικές παραδοχές του θετικισμού είναι οι ακόλουθες (βλ. μεταξύ άλλων Giddens, 1974, 1979, 1996· Popkewitz, 1984: 36-38):

1. Βασική οντολογική θέση του θετικισμού είναι ότι (α) υπάρχει μία αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα (φυσικοί νόμοι), που είναι ανεξάρτητη από τη συνείδηση και την εμπλοκή των υποκειμένων σ' αυτήν, (β) η πραγματικότητα αυτή μπορεί να γίνει γνωστή όσον αφορά στην πραγματική της ουσία (απλοϊκός ή αφελής ρεαλισμός), και (γ) η πραγματικότητα κυριαρχείται από νόμους που έχουν αιτιοκρατικό χαρακτήρα (σχέσεις αίτιου και αποτελέσματος).
2. Βασική επιστημολογική θέση του θετικισμού είναι ότι η γνώση συγκροτείται στη βάση των ακόλουθων θέσεων: (α) υπάρχει ένα ριζικό χάσμα μεταξύ των εμπειρικών παρατηρήσεων και των πέρα από την εμπειρία προτάσεων, (β) επειδή η απόρριψη κάθε πρότασης πέρα από την εμπειρία συνιστά ειδοποιό χαρακτηριστικό των φυσικών επιστημών, οι πραγματικές κοινωνικές επιστήμες πρέπει να έχουν την ίδια επιστημονική αυτοσυνείδηση και γραμμή πλευσης, (γ) ο ερευνητής και το αντικείμενο της έρευνας είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους οντότητες (δυϊσμός), και (δ) μεταξύ του κόσμου και των αναπαραστάσεών μας (αντιλήψεων, κατανοήσεων) υπάρχει μία άμεση αντιστοιχία (ή ισομετρία). Όπως γράφουν οι Kirk και Miller, «ο εξωτερικός κόσμος καθορίζει πλήρως τη μία και μοναδική σωστή οπτική γι' αυτόν, ανεξαρτήτως της διαδικασίας ή των συνθηκών της θέασης» (Kirk & Miller, 1986: 14). Η επιστημονική αλήθεια ή γνώση έχει οικουμενικό, ακλόνητα γραμμικό, προοδευτικό και δεσμευτικό ή υποχρεωτικό χαρακτήρα τόσο ως προς την πρόσληψή της όσο και ως προς την εφαρμογή και τη διάδοσή της στα άλλα νοήμονα όντα που συνιστούν ή λειτουργούν ως ένα παγκόσμιο ακροατήριο (βλ. σχετικά Woolgar, 2003). Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα κοινό, παγκόσμιο εννοιολογικό πλαίσιο που λειτουργεί ως καθρέφτης της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση του οποίου μπορούμε, σύμφωνα με τον Auguste Comte, να συνδέσουμε τη γνώση με την πρόβλεψη, την πρόβλεψη με τη δράση (βλ. Comte, 1974).
3. Βασική μεθοδολογική θέση του θετικισμού είναι ότι ο κοινωνικός κόσμος μπορεί να διερευνηθεί με τον ίδιο τρόπο όπως ο φυσικός κόσμος (μέσω του ελεγχόμενου πειράματος και της αντικειμενικής παρατήρησης) και ότι οι μέθοδοι, οι τεχνικές και οι τρόποι λειτουργίας των φυσικών επιστημών είναι ο καλύτε-

ρος τρόπος για την εξερεύνηση του κοινωνικού κόσμου. Μ' άλλα λόγια, για τη σωστή, έγκυρη και αξιόπιστη μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας χρειάζεται να γίνει χρήση των εμπειρικών μεθόδων, τεχνικών και διαδικασιών συλλογής, ανάλυσης και συμπερασμού των φυσικών επιστημών (π.χ., οι τεχνικές της εμπειρικής παρατήρησης, η αντικειμενική μέτρηση, όπως η χρήση σταθμισμένων κλιμάκων, τα εργαλεία της μαθηματικής και στατιστικής ανάλυσης, οι μέθοδοι συμπερασμού της λογικής κ.ά.). Οι μέθοδοι και τεχνικές της θετικιστικής έρευνας –όπως και η βασική της αντίληψη– εδράζονται στην κλασική εμπειριστική προσέγγιση των φυσικών επιστημών. Σε σχέση με την πειραματική μέθοδο λαμβάνονται υπόψη τα ακόλουθα δύο χαρακτηριστικά: (α) η χρήση των επαγωγικών διαδικασιών, όπου οι γενικές διατυπώσεις πηγάζουν από τις επιμέρους παρατηρήσεις, και (β) η μαθηματική της διατύπωση, που, αν και δεν γίνεται αυτό πάντα εφικτό, είναι ο τελικός στόχος του θετικιστή επιστήμονα. Η ιδεώδης τεχνική παραμένει –ακόμη και αν η εφαρμοσιμότητά της στην κοινωνική πραγματικότητα είναι περιορισμένη– αυτή του πειράματος, που εδράζεται στην παρέμβαση (χειρισμό) και τον έλεγχο των μεταβλητών που εμπλέκονται και την αποστασιοποίηση του παρατηρητή από το παρατηρούμενο αντικείμενο.

4. Βασική αξιολογική θέση είναι ότι ο ερευνητής μπορεί να μελετήσει το αντικείμενο της έρευνάς του χωρίς να το επηρεάζει ή να επηρεάζεται από αυτό (αντικειμενικότητα). Το έργο του επιστήμονα είναι να «ανακαλύψει» τους νόμους που διέπουν το αντικείμενο αυτό, χωρίς να φοβάται ότι οι αξίες του μπορεί να αλλοιώσουν την πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας ή αντίθετα. Η θέση αυτή, που αποκλείει τις αξίες υπέρ των γεγονότων, αναγκαστικά πηγάζει από την οπτική του κοινωνικού γεγονότος ως δεδομένου και αναλλοίωτου.

Μερικές συμπληρωματικές παραδοχές του θετικιστικού «παραδείγματος», που σχετίζονται με το ζήτημα της θεωρίας και της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, είναι οι ακόλουθες:

1. Τα περισσότερο γενικά συνειδησιακά ή διανοητικά ζητήματα που προσδιορίζονται ως φιλοσοφικά ή μεταφυσικά δεν έχουν κανένα ουσιαστικό νόημα για την πρακτική των κοινωνικών επιστημών, που από τη βάση τους είναι ή θα έπρεπε να είναι εμπειρικά προσανατολισμένες και θεμελιωμένες. Κατά συνέπεια, τα οποιαδήποτε ερωτήματα γενικής ή θεωρητικής φύσεως μπορούν να επιλυθούν αποκλειστικά μέσω της εμπειρικής έρευνας στη βάση των εμπειρικών παρατηρήσεων και όχι με διαφορετικό τρόπο.
2. Οι βασικές έννοιες μιας θεωρίας είναι αυτές που ισχύουν και για τις θεωρίες που αφορούν στις φυσικές επιστήμες: αυτές του «φυσικού νόμου», της αιτιοκρατίας (αιτίας και αποτελέσματος), της εμπειρικής επαλήθευσης, της εξήγησης κ.ά.
3. Το ίδιο ισχύει και για τις τεχνικές παρατήρησης και μέτρησης των κοινωνικών φαινομένων (στάσεις, ψυχολογικές καταστάσεις, νοητικές ικανότητες, ιδεολο-

- γικοί προσανατολισμοί κ.ά.): η χρήση των ποσοτικών μεταβλητών, ακόμη και αν έχουμε να κάνουμε με ποιοτικά φαινόμενα.
4. Οι διαδικασίες συμπερασμού (επαγωγική διαδικασία, όπου οι υποθέσεις όσον αφορά στις άγνωστες πτυχές του κοινωνικού κόσμου διατυπώνονται στη βάση του τι είναι γνωστό) είναι, επίσης, θεμελιώδες μέρος της κοινωνικής έρευνας, όπου μπορεί κανείς από τις ειδικές παρατηρήσεις να οδηγηθεί στους γενικούς νόμους. Η θεωρία εδώ χρησιμοποιείται για την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων. Από τα δεδομένα του μερικού δείγματος εξάγονται συμπεράσματα που αφορούν στον γενικό πληθυσμό.
 5. Η θεωρία έχει μία καθολική ισχύ και όχι τοπική, περιορισμένη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, ή αφορά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις από τις οποίες δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν γενικεύσεις.
 6. Η επιστήμη θεωρείται ως ουδέτερη, οι προτάσεις της, δηλαδή, θεωρούνται ανεξάρτητες από τους σκοπούς και τις αξίες που οι άνθρωποι εκφράζουν σε μία κατάσταση. Με άλλα λόγια, τα γεγονότα είναι ελεύθερα από αξίες και συμφέροντα αυτών που τα παράγουν.
 7. Ο κοινωνικός κόσμος υπάρχει ως ένα σύστημα μεταβλητών που είναι διακριτές και αναλυτικά διαχωρίσιμα μέρη ενός αλληλεπιδρώντος συστήματος. Οι μεταβλητές θα πρέπει να μελετώνται ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Θεωρείται ότι, εντοπίζοντας και συσχετίζοντας τις μεταβλητές μεταξύ τους, μπορεί έτσι να καθοριστεί και να γίνει γνωστή η αιτία της μιας συμπεριφοράς ή ενός κοινωνικού φαινομένου στο πλαίσιο του συστήματος. Η αιτία είναι μία σχέση ανάμεσα σε εμπειρικές μεταβλητές που μπορούν να εξηγηθούν για την παραγωγή προβλέψιμων αποτελεσμάτων.
 8. Υπάρχει η πεποίθηση στην τυποποιημένη γνώση που αναφέρεται στην αποσαφήνιση και την ακρίβεια των μεταβλητών της έρευνας πριν την έρευνα. Οι έννοιες θα πρέπει να οριστούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει ένας σταθερός ορισμός που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον έλεγχο και τη σύγκριση των δεδομένων. Δημιουργώντας σταθερές μονάδες ανάλυσης, ο ερευνητής μπορεί να δημιουργήσει ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές για τον εντοπισμό της επίδρασης μιας μονάδας σε άλλες και των αποτελεσμάτων του χειρισμού μιας μεταβλητής σε άλλες μεταβλητές.
 9. Η αναζήτηση τυπικής και ουδέτερης γνώσης δημιουργεί μία εμπιστοσύνη στα Μαθηματικά όσον αφορά στην κατασκευή της θεωρίας. Η μαθηματική ανάλυση (χρήση της στατιστικής, των μαθηματικών μοντέλων κ.λπ.) είναι βασικό εργαλείο της έρευνας των κοινωνικών φαινομένων. Η λατρεία του αριθμού, του γεγονότος, του συγκεκριμένου οδηγεί στη συσσώρευση απειράριθμων ειδικών δεδομένων. Ο φετιχισμός των ερωτηματολογίων, των τεστ, των κλιμάκων, της «στατιστικής τελετουργίας» –που υποτίθεται ότι αποτελούν το ανάλογο των ερευνητικών τεχνικών που χρησιμοποιούνται στις φυσικές επιστήμες– επιβάλλει να

προσαρμόζει την προβληματική των ερευνών στις υιοθετημένες ερευνητικές μεθόδους. Έτσι, η ποσοτικοποίηση των μεταβλητών καθιστά ικανό τον ερευνητή να μειώσει ή να εξαλείψει τις ασάφειες και αντιφάσεις.

Σύμφωνα με τον Comte, θεμελιωτή του κοινωνιολογικού θετικισμού του 19ου αιώνα, η θετικιστική προοπτική αποτελεί για όλες τις επιστήμες –για την καθεμιά με διαφορετικούς ρυθμούς– το τελικό στάδιο της ανάπτυξής τους, αφού πρώτα περάσουν από τα ανώριμα στάδια της θεολογικής και μεταφυσικής σκέψης. Η ανάπτυξη αυτή διακατέχεται από μία λογική, όπου πρώτα αναπτύσσονται οι επιστήμες που έχουν ως αντικείμενό τους πιο απλές μορφές οργάνωσης (π.χ., οι ανόργανες επιστήμες όπως η Φυσική, η Χημεία και η Αστρονομία) και, στη συνέχεια, αυτές που μελετούν συνθετότερες μορφές οργάνωσης (π.χ., οι οργανικές επιστήμες όπως η Βιολογία) φθάνοντας μέχρι τις κοινωνικές επιστήμες που μελετούν ακόμη πιο σύνθετες μορφές οργάνωσης, όπως είναι η Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία, οι πολιτικές επιστήμες κ.ά. Στην προοπτική αυτή, επειδή η επιστήμη είναι καθολική και η επιστημονική μέθοδος ενιαία, οι κοινωνικές επιστήμες δεν διαφέρουν από τις φυσικές επιστήμες. Ο Comte θεωρούσε ότι με τον θετικιστικό τρόπο σκέψης μπορεί να συμβάλει στην ουσιαστική πρόοδο των κοινωνικών επιστημών (πρώτα απ' όλα της Κοινωνιολογίας), με παρόμοιο τρόπο, όπως έγινε με την εκρηκτική πρόοδο της Φυσικής, της Βιολογίας και της Αστρονομίας.

2.1.1.2. Τα κοινωνικά φαινόμενα ως φυσικά γεγονότα:

Η θεωρία του E. Durkheim

Ο Durkheim (2000) ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος που επιχείρησε να εφαρμόσει τη θετικιστική προσέγγιση του Comte στην εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα. Θεωρώντας ότι τα κοινωνικά φαινόμενα είναι φυσικά γεγονότα, δηλαδή πράγματα που υπόκεινται σε φυσικούς νόμους, επιχείρησε να μεταφράσει τις θετικιστικές αρχές του Comte σε εμπειρικές ερευνητικές διαδικασίες. Ο Durkheim θεωρείται ο πρώτος «κοινωνικός επιστήμονας», ο πρώτος αληθινός θετικιστής κοινωνιολόγος, που θεμελιώνει την εμπειρική ερευνητική διαδικασία στη θεωρία του «κοινωνικού γεγονότος». Στο έργο του *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου* (2000), υποστήριξε ότι ο πρώτος και πιο βασικός κανόνας της κοινωνιολογικής μεθόδου έρευνας είναι η προσέγγιση των κοινωνικών γεγονότων σαν αυτά να είναι πράγματα. Ο Durkheim γράφει χαρακτηριστικά για το θέμα αυτό:

Όταν κάνω το καθήκον μου σαν αδελφός, σαν σύζυγος ή σαν πολίτης, όταν εκτελώ τις συμφωνίες που έχω αποδεχτεί, εκπληρώνω υποχρεώσεις που προσδιορίζονται από το δίκαιο και τα έθιμα και είναι εξωτερικές ως προς εμένα και τις πράξεις μου. Ακόμα κι όταν είναι σύμφωνες με τα δικά μου αισθήματα, και αισθάνομαι μέσα μου την πραγματικότητά τους, αυτή η πραγματικότητα παραμένει αντικειμενική· γιατί δεν δημιουργώσα εγώ τις υποχρεώσεις αυτές, αλλά τις πήρα από την εκπαίδευση που μου έδωσαν. [...]

Επίσης, ο πιστός βρίσκει κατά τη γέννησή του τις πεποιθήσεις και τους τύπους της θρησκευτικής του ζωής· εάν υπήρχαν πριν απ' αυτόν, είναι γιατί υπάρχουν έξω απ' αυτόν. Το σύστημα των σημείων που χρησιμοποιώ για να εκφράσω τη σκέψη μου, το νομισματικό σύστημα που χρησιμοποιώ για να πληρώσω τα χρέη μου, τα πιστωτικά μέσα που χρησιμοποιώ στις εμπορικές μου συναλλαγές, ο τρόπος ασκήσεως του επαγγέλματός μου κ.λπ., κ.λπ., υπάρχουν και λειτουργούν ανεξάρτητα από εμένα και τη χρήση, που τους κάνω. Και τα παραπάνω θα μπορούσαν να επαναληφθούν για το καθένα από τα μέλη που συνθέτουν την κοινωνία. Να, λοιπόν, τρόποι ενεργείας, σκέψης και αισθήσεως που εμφανίζουν την αξιοπρόσεκτη αυτή ιδιότητα να υπάρχουν έξω από τις ατομικές συνειδήσεις (Durkheim, 2000: 65-66).

Τα κοινωνικά αυτά γεγονότα, ακόμη και αν δεν είναι υλικές οντότητες, παρ' όλα αυτά έχουν τις ίδιες ιδιότητες, όπως τα «πράγματα» του φυσικού κόσμου. Από την προηγούμενη διαπίστωση απορρέουν τρεις συνεπαγωγές. Πρώτον, τα κοινωνικά γεγονότα δεν υπόκεινται στην ανθρώπινη θέληση, αλλά είναι καταστάσεις που προκαλούν αντίσταση στην ανθρώπινη παρέμβαση, τείνουν να την περιορίζουν και να την προσαρμόζουν στο είναι τους. Δεύτερον, τα κοινωνικά φαινόμενα, όπως τα φαινόμενα του φυσικού κόσμου, λειτουργούν σε αντιστοιχία με τους δικούς τους νόμους. Τα εν λόγω φαινόμενα έχουν μία αιτιοκρατική συγκρότηση, που μπορεί να ανακαλυφθεί μέσω της επιστημονικής έρευνας. Και τρίτον, παρ' όλη τη διαφορετικότητα των γνωστικών αντικειμένων, ο φυσικός κόσμος και ο κοινωνικός κόσμος μοιράζονται μία θεμελιώδη *μεθοδολογική ενότητα* (και οι δύο μπορούν να μελετηθούν μέσω της ίδιας ερευνητικής λογικής και της ίδιας μεθόδου, και, κατά συνέπεια, είναι νόμιμο και έγκυρο το όνομα «κοινωνική φυσική» για τη μελέτη της κοινωνίας).

Η πρώτη θέση είναι, επομένως, ότι η κοινωνική πραγματικότητα υπάρχει έξω από το επιμέρους άτομο. Η δεύτερη θέση είναι ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι αντικειμενικά κατανοητή. Η τρίτη θέση μπορεί να μελετηθεί μέσω των ίδιων μεθόδων, όπως οι φυσικές επιστήμες. Όπως ο Durkheim γράφει:

Ο κανόνας μας δεν ενέχει, λοιπόν, κανένα μεταφυσικό νόημα, καμιά θεωρία περί της ουσίας των όντων. Ζητά να αποκτήσει ο κοινωνιολόγος τη νοοτροπία που ήδη έχουν οι φυσικοί, οι χημικοί ή οι φυσιολόγοι όταν ασχολούνται με μία ακόμα ανεξερεύνητη περιοχή του επιστημονικού τους χώρου (Durkheim, 2000: 49).

Ο κύριος στόχος μας, πράγματι, είναι να επεκτείνουμε τον επιστημονικό ορθολογισμό στην ανθρώπινη συμπεριφορά, αποδεικνύοντας ότι αυτή, εφόσον αναλυθεί ιστορικά, μπορεί να αναχθεί σε σχέσεις αίτιου και αιτιατού. Οι σχέσεις αυτές μπορούν στη συνέχεια και σε μία εξίσου ορθολογική διαδικασία να μετασχηματιστούν σε κανόνες μελλοντικής δράσης. Αυτό που μας απέδωσαν σαν θετικισμό, δεν είναι παρά αποτέλεσμα του ορθολογισμού αυτού (δεν πρέπει, δηλαδή, να συγχέεται με τη θετικιστική μεταφυσική του Comte και του Spencer) (Durkheim, 2000: 43-44).

Ο θετικισμός είναι στη βάση του επαγωγικός. Επαγωγή σημαίνει «την κίνηση από το επιμέρους στο γενικό», τη διαδικασία μέσω της οποίας οι γενικεύσεις ή οι καθολικοί νόμοι που διατυπώνονται για την κοινωνική πραγματικότητα πηγάζουν από την εμπειρική παρατήρηση μέσω της εμπειρικής έρευνας σ' ένα συγκεκριμένο τμήμα της πραγματικότητας. Μία λανθάνουσα παραδοχή στη χρήση των επαγωγικών αυτών διαδικασιών είναι ότι η κοινωνική ζωή, όπως όλα τα φυσικά φαινόμενα, υπόκειται σε αμετάβλητους φυσικούς νόμους. Μ' άλλα λόγια, στα κοινωνικά φαινόμενα που μελετούμε υπάρχουν συγκεκριμένες καθολικές οργανωτικές αρχές και γενικότερα τάξη και ομοιομορφία. Βασικό έργο του επιστήμονα είναι η ανακάλυψη αυτών των αρχών. Σύμφωνα με τον Durkheim, ο κοινωνικός επιστήμονας, εισχωρώντας στον κοινωνικό κόσμο, «πρέπει να έχει συναίσθηση του ότι εισχωρεί στο άγνωστο· πρέπει να αισθάνεται πως βρίσκεται μπροστά σε δεδομένα, οι νόμοι των οποίων είναι τόσο απροσδόκητοι όσο θα ήταν οι νόμοι της ζωής πριν υπάρξει η βιολογία· πρέπει να είναι πάντα έτοιμος να κάνει ανακαλύψεις, που θα τον εκπλήξουν και θα τον αναστατώσουν» (Durkheim, 2000: 49).

Βασική πεποίθηση των θετικιστών είναι ότι αργά ή γρήγορα ο άνθρωπος, με την κατάλληλη χρήση των αντικειμενικών μεθόδων έρευνας, θα ανακαλύψει τους νόμους που διέπουν την υπό διερεύνηση πραγματικότητα. Στην πιο πλήρη τους μορφή, πρόκειται για αιτιοκρατικούς νόμους, για νόμους που συνδέουν την αιτία και το αποτέλεσμα. Όπως γράφει ο Durkheim:

Εφόσον ο νόμος της αιτιότητας έχει επαληθευθεί στα άλλα βασίλεια της φύσης και εφόσον, προοδευτικά, επεξέτεινε την κυριαρχία του από τον φυσικό-χημικό στον βιολογικό κόσμο, και απ' αυτόν στον ψυχολογικό κόσμο, έχουμε το δικαίωμα να ισχυρισθούμε ότι ισχύει και για τον κοινωνικό κόσμο· και είναι δυνατό να προσθέσουμε σήμερα ότι οι έρευνες που έχουν σαν βάση το αξίωμα αυτό τείνουν να το επιβεβαιώσουν (Durkheim, 2000: 207-208).

Στο θετικιστικό αυτό «παράδειγμα» κυριαρχεί μία «αφελής πίστη» στις μεθόδους των φυσικών επιστημών και ενυπάρχει ένα είδος άκρατου ενθουσιασμού και αισιοδοξίας για την προσφορά της «θετικής» επιστημονικής γνώσης. Η «θετικιστική μέθοδος» θεωρείται ως το μόνο έγκυρο και αξιόπιστο μέσο για την επίτευξη της αληθινής γνώσης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και γενικότερα της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

2.1.2. Η «πρώτη κρίση» στις Κοινωνικές Επιστήμες:

Η κριτική του στενού εμπειρισμού και η στροφή στον θεωρητικό στοχασμό

Η επιστήμη οικοδομείται με γεγονότα, όπως ακριβώς ένα σπίτι οικοδομείται με πέτρες· ωστόσο, η παράθεση γεγονότων δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστήμη, όπως δεν μπορεί να θεωρηθεί σπίτι ένας σωρός από πέτρες.

Henri Poincare

Οι αισιόδοξες προσδοκίες του στενού εμπειρισμού στις κοινωνικές επιστήμες δεν οδηγούν τελικά στην παραγωγή γόνιμων αποτελεσμάτων, όπως συμβαίνει στο πλαίσιο των ραγδαία αναπτυσσόμενων φυσικών επιστημών. Το αίσθημα απογοήτευσης, η όλο και πιο έντονη συνειδητοποίηση για τη μη γονιμότητα και παραγωγικότητα των εμπειρικών τάσεων αποτελούν τα βασικά συμπτώματα της περιόδου που θα μπορούσε να ονομαστεί ως η «πρώτη κρίση» των κοινωνικών επιστημών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1970, μετά τη στροφή προς τα θεωρητικά ζητήματα της επιστήμης, έχουμε και μία «δεύτερη κρίση» που σχετίζεται με την κατάρρευση κάποιας ιδιαίτερης εκδοχής της θεωρίας.

Στην πρώτη αυτή κρίση, που τον πρωταγωνιστικό ρόλο παίζουν τα εμπειρικά δεδομένα και καθόλου η θεωρία, οι θεωρητικές αναλύσεις και γενικεύσεις είναι εντελώς απύσες από τον ερευνητικό προβληματισμό. Η κρίση εδώ οφείλεται κυρίως στην απουσία γενικών θεωριών, που να μπορούν να συστηματοποιήσουν τόσο το σύνολο των εμπειρικών δεδομένων όσο και τις θεωρίες μέσης εμβέλειας. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την κρίση του στενού εμπειρισμού και τη συνειδητοποίηση του άγονου χαρακτήρα της απλής συσσώρευσης γεγονότων και τη στροφή προς γενικότερα φιλοσοφικά ή θεωρητικά ζητήματα.

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε στην πρώτη κρίση των κοινωνικών επιστημών, παρουσιάζοντας τις βασικές θέσεις του νεοθετικισμού και μεταθετικισμού.

2.1.2.1. Νεοθετικισμός

Ο νεοθετικισμός αναπτύχθηκε ενόψει των προβλημάτων του θετικισμού του 19ου αιώνα και κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1960. Πρόκειται μ' άλλα λόγια, για την πρώτη απόπειρα κριτικής και αναθεώρησης του θετικισμού του 19ου αιώνα. Αυτό έγινε από τη σχολή που είναι γνωστή ως λογικός θετικισμός ή Κύκλος της Βιέννης. Σ' αυτό τον κύκλο εντασσόταν μία ομάδα φιλοσόφων και επιστημόνων από διάφορα επιστημονικά γνωστικά πεδία, οι οποίοι κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920, προβληματιζόμενοι για τη φύση της γνώσης και των διαδικασιών απόκτησής της, θεμελίωσαν μία νέα εκδοχή του θετικισμού. Ανάμεσα στους βασικούς στοχαστές της σχολής αυτής ήταν οι φιλόσοφοι Moritz Schlick και Rudolf Carnap, ο μαθηματικός Hans Hahn, ο οικονομολόγος Otto Neurath και ο φυσικός Philipp Frank. Μερικά χρόνια αργότερα, ο προβληματισμός διευρύνθηκε στο Βερολίνο, δημιουργώντας μια ομάδα νεοθετικιστικών στοχαστών, όπως οι Hans Reichenbach, Kurt Grelling, Walter Dubislav, Alexander Herzberg, Kurt Lewin, Richard von Mises, Carl G. Hempel. Μερικοί από αυτούς αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στις ΗΠΑ λόγω του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Η συγγένεια των απόψεών τους με τις αντιλήψεις του αμερικανικού πραγματισμού συνέβαλε σημαντικά στην εξάπλωση της νεοθετικιστικής σκέψης, επηρεάζοντας την ανάπτυξη του εμπειρικού-αναλυτικού «παραδείγματος» στη μεθο-

δολογία της έρευνας των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας.

Η νέα προοπτική είχε κεντρικό ρόλο στην κριτική της επιστήμης, επαναπροσδιορίζοντας το έργο της Φιλοσοφίας, το οποίο ταυτίστηκε με την κριτική ανάλυση των θεωριών στο πλαίσιο των επιμέρους επιστημών. Αυτό οδήγησε στην απόρριψη των «μεγάλων ερωτημάτων» και όλων των μεταφυσικών ζητημάτων που δεν μπορούν να αποδειχθούν («ψευδοπροβλήματα») και, κατά συνέπεια, σύμφωνα με τους θετικιστές δεν έχουν νόημα. Το κύριο ενδιαφέρον εστιάστηκε στα μεθοδολογικά προβλήματα των επιστημών, στη λογική ανάλυση της γλώσσας τους και στο θεωρητικό τους αποτέλεσμα, στην κριτική των παραδοχών τους και των διαδικασιών μέσω των οποίων γίνεται η εννοιολογική επεξεργασία των μεταβλητών με στόχο την εμπειρική τους επαλήθευση ή διάψευση.

Είναι φανερό ότι στο «παράδειγμα» αυτό σκέψης τα επιστημολογικά ερωτήματα διαδραματίζουν θεμελιώδη ρόλο για τη διαμόρφωση της μεθοδολογίας των επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών επιστημών. Μία από τις βασικές θέσεις του νεοθετικισμού είναι η πεποίθηση ότι το νόημα μιας πρότασης βασίζεται στην εμπειρική της επαλήθευση (verifiability). Στη φράση «το νόημα μιας πρότασης είναι η μέθοδος της επαλήθευσής της» συνοψίζει ακριβώς την προοπτική αυτή.

Τι σημαίνει η έννοια της επιστήμης και της επιστημονικής γνώσης για την κοινωνική έρευνα; Ποιος ήταν ο αντίκτυπος στις διαδικασίες του λειτουργικού προσδιορισμού (operationalization) και στις ερευνητικές τεχνικές; Η κύρια συνεπαγωγή ήταν η ανάπτυξη ενός εντελώς καινούργιου τρόπου ομιλίας και πρακτικής σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα των Μαθηματικών και της Τυπικής Λογικής. Ο Paul F. Lazarsfeld, ο κύριος υποστηρικτής της νεοθετικιστικής εμπειρικής μεθοδολογίας στην Κοινωνιολογία, αναφερόταν στη *γλώσσα των μεταβλητών*. Κάθε κοινωνικό φαινόμενο θεωρείται ότι θα πρέπει να προσδιορίζεται αναλυτικά στη βάση ενός συγκεκριμένου συνόλου ιδιοτήτων ή χαρακτηριστικών («μεταβλητών»), να μπορεί να αναλύεται με όρους σχέσεων ανάμεσα σε μεταβλητές. Η μεταβλητή, προσδίδοντάς της έναν ουδέτερο και αντικειμενικό χαρακτήρα, έγινε έτσι ο βασικός πρωταγωνιστής της κοινωνικής ανάλυσης. Είχε εντελώς εξαφανισθεί η αναγκαιότητα της ολιστικής μελέτης των κοινωνικών φαινομένων και γενικότερα του ανθρώπου και της κοινωνίας, αλλά και η προσπάθεια σύνθεσης των νέων δεδομένων στο πλαίσιο καινούργιων θεωρητικών συλλήψεων. Λογική συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν η μετατροπή της κοινωνικής έρευνας σε μία «αποπροσωποποιημένη», μηχανιστική και τεχνοκρατική διαδικασία, έχοντας ως βάση τη γλώσσα των μεταβλητών και τις τεχνικές λειτουργικού προσδιορισμού των εννοιών, με στόχο τη μέτρηση και την ποσοτική τους διερεύνηση. Η μόνη σωστή και πρέπουσα πρακτική ενός κοινωνικού επιστήμονα στην προοπτική ήταν η προσπάθεια διάκρισης μεταξύ ανεξάρτητων και εξαρτημένων

μεταβλητών, η ποσοτικοποίηση των σχέσεων μεταξύ τους και η προσπάθεια ανεύρεσης νόμων και δημιουργίας αιτιοκρατικών μοντέλων. Μόνο έτσι εθεωρείτο ότι ο κοινωνικός επιστήμονας θα μπορούσε επιτέλους να «θεραπευτεί» από τις συγχύσεις, καθώς θα διέθετε μία κοινή μεθοδολογική γλώσσα και ένα σωστό, τυπικό εργαλείο για τη διεξαγωγή της έρευνας, επιτρέποντάς του συγχρόνως να υπερβεί «την περιβόητη ασαφή καθημερινή γλώσσα (στη διαδικασία της) ταξινόμησης και καθαρισμού του λόγου (που) είναι πολύ σημαντικό για τον κοινωνικό επιστήμονα. [...] πρέπει να τακτοποιήσουμε τη γνώση αυτή και να την οργανώσουμε με μία μορφή που εύκολα να μπορεί να χειριστεί. Πρέπει να επαναδιατυπώσουμε τις προτάσεις της κοινής λογικής έτσι που να υπόκεινται σε εμπειρικό έλεγχο» (Lazarsfeld & Rosenberg, 1955: 2, 11). Με αυτό τον τρόπο, όλα τα κοινωνικά φαινόμενα θα μπορούσαν να εξεταστούν προσεκτικά, να μετρηθούν, να συσχετιστούν, να επεξεργαστούν και να τυποποιηθούν και οι θεωρίες είτε να επαληθευτούν είτε να απορριφθούν (διαψευστούν) με έναν αντικειμενικό τρόπο, αποφεύγοντας τις ασάφειες και συγχύσεις.

2.1.2.2. Μεταθετικισμός

Ο μεταθετικισμός, ο οποίος καλείται και μεταεμπειρισμός, είναι ένας μεταθεωρητικός προσανατολισμός στη Φιλοσοφία και την επιστημονική έρευνα που αναπτύχθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, προκειμένου να θεραπεύσει τα προβλήματα του παραδοσιακού θετικισμού και λογικού θετικισμού (νεοθετικισμού). Βασικοί υποστηρικτές του μεταθετικισμού είναι ο Karl Popper (1957, 1963, 1970, 1979, 1983/1956) και ο Nicholas Rescher (2001). Βασικές θέσεις της μεταθετικιστικής προοπτικής, που στο πρόγραμμά της αγκαλιάζει και την ποιοτική έρευνα, είναι οι ακόλουθες:

1. Οι μεταθετικιστές, όπως και οι θετικιστές και νεοθετικιστές, υποστηρίζουν ότι η πραγματικότητα είναι μία και υπάρχει εκτός των υποκειμένων (οντολογικός ρεαλισμός). Αν και στόχος της έρευνας είναι η διατύπωση εμπειρικών γενικήσεων (εμπειρισμός) και η ανακάλυψη καθολικών και αιτιοκρατικών νόμων (νομοθετική προσέγγιση), στον μεταθετικισμό οι νόμοι αυτοί (οι σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών) έχουν έναν πιθανολογικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο του μεταθετικισμού αποβάλλονται όλες οι στέρεες βεβαιότητες του θετικισμού του 19ου αιώνα, στον οποίο κυριαρχούσε μία «μηχανιστική» αντίληψη της πραγματικότητας, μαζί με μία εφνουχαστική πίστη στην ύπαρξη σταθερών, αναλλοίωτων νόμων και η πίστη στην ακαταμάχητη πρόοδο της επιστήμης. Αυτή η καινούργια φιλοσοφική ατμόσφαιρα δημιουργήθηκε κατ' αρχήν από τις τάσεις ανάπτυξης των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της Φυσικής, στις αρχές του 20ού αιώνα. Η κβαντική μηχανική, η γενική και ειδική θεωρία της σχετικότητας του Einstein, η αρχή της αβεβαιότητας του Heisenberg (αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα επιτεύγματα της νέας Φυσικής) εισήγαγαν τη θεωρία των

πιθανοτήτων⁴ σε πολλά κρίσιμα ζητήματα που αφορούσαν, για παράδειγμα, στην έννοια του αιτιώδη νόμου, στην αντικειμενικότητα του εξωτερικού κόσμου και ακόμη στις κλασικές έννοιες του χώρου και του χρόνου.

2. Παρότι η εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα είναι μία, η γνώση που έχουμε γι' αυτήν δεν βασίζεται σε αμετάβλητα, στέρεα θεμέλια, αλλά σε ανθρώπινες εικασίες (υποθέσεις). Η γνώση είναι στη βάση της προσεγγιστική, πιθανολογική, λόγω των ατελειών των αντιληπτικών και γνωστικών μας ικανοτήτων. Γι' αυτό ο ερευνητής θα πρέπει να είναι πάντα έτοιμος και ανοικτός να αμφισβητήσει τα οποιαδήποτε επιστημονικά επιτεύγματα και να κάνει τις απαραίτητες τροποποιήσεις υπό το πρίσμα των νέων ερευνητικών δεδομένων (γι' αυτό ονομάζεται κριτικός ρεαλισμός).
3. Αν και βασικός στόχος της επιστήμης είναι η εξασφάλιση της αντικειμενικότητας της γνώσης, η σχέση μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνάς του δεν είναι ευδιάκριτη και αποσαφηνισμένη, καθότι η όλη ερευνητική διαδικασία διαμεσολαβείται τόσο από τις αντιλήψεις και τις θεωρίες του ερευνητή (οι εμπειρικές παρατηρήσεις είναι θεωρητικά φορτισμένες) όσο και από τη συνείδηση, τα βιώματα και τους αναστοχασμούς των υποκειμένων της έρευνας, που είναι κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσιοθετημένες.
4. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο μεταθετικιστής υιοθετεί τη σχετικιστική προοπτική, όπου τα βιώματα και οι αντιλήψεις των ανθρώπων είναι διαφορετικές και ασύμμετρες. Σε ένα βαθμό οι μεταθετικιστές είναι κονστρουκτιβιστές με την έννοια ότι ο καθένας, στην προσπάθειά του να εξηγήσει τον κόσμο, κατασκευάζει τις δικές του αντιλήψεις και απόψεις, οι οποίες όμως δεν σημαίνει ότι είναι κλειστοί, αυτιστικοί κόσμοι. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να κατανοήσουν ο ένας τον άλλο, επειδή έχουν διαφορετικές εμπειρίες και προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα. Ο μεταθετικιστής θεωρεί ότι ο επιστήμονας, θέτοντας κατά μέρος τις προκαταλήψεις και πεποιθήσεις του, μπορεί, ερευνώντας την πραγματικότητα από διαφορετικές προοπτικές (διασταύρωση δεδομέ-

4. Οι θεωρίες δεν εκφράζονταν πλέον με όρους αιτιοκρατικών νόμων, αλλά με πιθανότητες. Η κρίσιμη στιγμή σε αυτή την αλλαγή ήταν η μετατόπιση από την κλασική Φυσική (νευτώνεια προσέγγιση) στην κβαντική Φυσική. Σε αντιστοιχία με την κβαντική μηχανική, υπάρχουν διαδικασίες στην ατομική Φυσική (κβαντικά άλματα) που δεν αναλύονται με όρους των παραδοσιακών αιτιωδών μηχανισμών, αλλά είναι απόλυτα απρόβλεπτα γεγονότα που διέπονται από πιθανολογικούς νόμους. Η επιστημονική εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων δεν μπορούσε πλέον να επιτευχθεί μέσω των παραδοσιακών μοντέλων των γραμμικών αιτιοκρατικών νόμων και εμφανίστηκαν νέες επιστημονικές προσεγγίσεις, οι οποίες διερευνούν τους πιθανολογικούς νόμους, που εδράζονται στην ύπαρξη τυχαίων στοιχείων, και την παρουσία διαταραχών (ανωμαλιών) και διακυμάνσεων. Αυτές οι νέες προσεγγίσεις που αναδεικνύουν τον πιθανολογικό χαρακτήρα των αμοιβαίων συναφειών του κόσμου ταιριάζει, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, στην έρευνα του κοινωνικού κόσμου, του κόσμου της γλώσσας, της σκέψης και της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης.

νων, τριγωνισμός) να την προσεγγίσει όπως αυτή «πραγματικά» είναι. Η αντικειμενικότητα, επομένως, δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει ένα άτομο, αλλά ένα κοινωνικό φαινόμενο. Είναι αυτό που τα άτομα από διαφορετικά πλαίσια (χωρο-χρονικά, οικολογικά, πολιτισμικά κ.ά.) επιχειρούν να επιτύχουν ασκώντας κριτική ο ένας στο έργο του άλλου. Ποτέ δεν επιτυγχάνουμε την τέλεια αντικειμενικότητα, μπορούμε, όμως, να την προσεγγίσουμε. Ο καλύτερος τρόπος για τη βελτίωση της αντικειμενικότητας είναι η αναζήτηση της αλήθειας στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κριτικά αναστοχαζόμενης κοινότητας (συμπεριλαμβανομένων εκτός των επιστημόνων και των απλών, καθημερινών ανθρώπων). Σ' αυτή τη διαδικασία επιβιώνουν οι θεωρίες και τα συστήματα γνώσης που καλύτερα προσεγγίζουν, εξηγούν και κατανοούν την πραγματικότητα.

5. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η πρόβλεψη=εξήγηση, ο βαθμός ελέγχου της πραγματικότητας μέσω της πειραματικής μεθοδολογίας, οι δείκτες εσωτερικής και εξωτερικής εγκυρότητας και αξιοπιστίας.

Βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του μεταθετικιστικού ρεύματος (η κριτική του στενού εμπειρισμού και η στροφή στον θεωρητικό στοχασμό) έπαιξαν οι ιστορικοί των φυσικών επιστημών και οι φιλόσοφοι της επιστήμης και κυρίως ο T. Kuhn (1970 ή 2004) με τη θεωρία του για τις «επιστημονικές επαναστάσεις». Η αποκατάσταση της θεωρητικής διάστασης της επιστήμης επιτεύχθηκε μέσω δύο ειδών επιχειρηματολογίας. Πρώτον, στο ιστορικό επίπεδο υποστηρίχθηκε ότι η ανάπτυξη της επιστήμης δεν συμβαίνει –όπως επεδίωκε ο θετικισμός– με συσσωρευτικό, προοδευτικό τρόπο, μέσω μιας απλής, σταδιακής συσσώρευσης και πρόσθεσης των καινούργιων ανακαλύψεων, γεγονότων. Η ανάπτυξη της επιστήμης λαμβάνει χώρα μάλλον με επαναστατικό τρόπο, μέσω ολικών, ασυνεχών, ποιοτικών αλλαγών των κυρίαρχων «παραδειγμάτων». Έτσι, η ανάπτυξη της επιστήμης, με το ευρύτερο νόημα του όρου, επιτυγχάνεται μέσω των συστημάτων σκέψης, όπου εμπιρεύονται οι γενικότερες οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές, τα εννοιολογικά μοντέλα, οι εμπειρικές θεωρίες και τα διαπιστωμένα περιγραφικά γεγονότα, και επίσης τα προβλήματα που τίθενται στις έρευνες και οι τυπικές τεχνικές με τη βοήθεια των οποίων επιλύονται τα προβλήματα αυτά⁵. Το βασικό δίδαγμα ήταν ότι στην ανάπτυξη της επιστήμης κατά την επαναστατική αλλαγή των «παραδειγμάτων» ουσιαστικό επίσης ρόλο διαδραματίζουν όχι μόνο τα καινούργια εμπειρικά αποτελέσματα, αλλά και οι θεωρητικές ανακαλύψεις (οι καινούργιοι προσανα-

5. Όπως γράφει ο T. S. Kuhn: «Ο όρος παράδειγμα χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικές σημασίες. Από τη μια, σημαίνει όλο το σύνολο των πεποιθήσεων, των αναγνωρισμένων αξιών και των τεχνικών που ασπάζονται τα μέλη μιας δεδομένης ομάδας επιστημόνων. Από την άλλη πλευρά, σημαίνει το διακρινόμενο στοιχείο αυτού του συνόλου πεποιθήσεων, δηλαδή τις συγκεκριμένες λύσεις των γρίφων, θεωρούμενες ως ιδεώδεις, και που αντικαθιστούν καθαρά τους κανόνες ως βάση για την επίλυση των υπόλοιπων γρίφων στη φάση της φυσιολογικής επιστήμης» (Kuhn, 1970: 175).

τολισμοί, μοντέλα ή υποθέσεις). Χωρίς τις καινούργιες θεωρητικές κατασκευές και η πιο πλούσια συσσώρευση γεγονότων δεν θα οδηγούσε ποτέ, από μόνη της, στην επιστημονική πρόοδο.

Η ιστορική επιχειρηματολογία συνοδεύεται, κατά δεύτερον, με τη μεθοδολογική επιχειρηματολογία. Απορρίπτεται, δηλαδή, η χαρακτηριστική για τον θετικισμό έννοια των «γυμνών γεγονότων» –των δεδομένων που υπάρχουν από μόνα τους, ανεξάρτητα από τη θεωρία και τη διαμεσολάβηση του ερευνητή. Αμφισβητήθηκε, επίσης, η χαρακτηριστική για τον θετικισμό *επαγωγική στρατηγική* μετάβασης από τα γεγονότα στις γενικεύσεις, που επέβαλε την προσεκτική συσσώρευση δεδομένων, τη σύνδεσή τους σε ομοιογενείς κατηγορίες και τη διατύπωση εμπειρικών παρατηρήσεων με τη μορφή γενικευμένων προτάσεων και περιγραφών. Ταυτόχρονα, το δίδαγμα ήταν ότι τα θεωρητικά συστήματα (οι υιοθετημένες παραδοχές, μοντέλα και υποθέσεις) προβάλλονται με ουσιαστικό τρόπο σε όλα τα επίπεδα της επιστημονικής γνώσης. Ήδη στο επίπεδο της καταγραφής των γεγονότων ενυπάρχει σε λανθάνουσα μορφή η θεωρητική δόμηση της άμορφης εμπειρίας – μέσω της εφαρμογής παραδοχών, εννοιών, υποθέσεων, καθώς επίσης συγκεκριμένων εργαλείων παρατήρησης και πειράματος, που εμπεριέχουν τέτοιες γενικές συνεπαγωγές.

Έτσι, η μεταθετικιστική Φιλοσοφία της επιστήμης υποστηρίζει ότι: (1) μεταξύ των εμπειρικών παρατηρήσεων και των θεωρητικών προτάσεων δεν υπάρχει καμιά απαγόρευση, αντίθετα «κάθε επιστημονική ανάπτυξη είναι διαδικασία αγκυροβολημένη επίσης έντονα στη θεωρητική και εμπειρική σκέψη» (Alexander, 1982: 30). Σε κάθε επιστήμη υπάρχει ένα ιδιαίτερο συνεχές που εκτείνεται μεταξύ του θεωρητικού πόλου και του εμπειρικού πόλου. Μεταξύ των δύο αυτών πόλων διεξάγεται η επιστημονική έρευνα. (2) Οι φιλοσοφικές, μεταφυσικές ή θεωρητικές λύσεις έχουν αποφασιστική σημασία για την πρακτική των εμπειρικών ερευνών – «όλα τα επιστημονικά δεδομένα έχουν θεωρητικό περιεχόμενο [...], η αποδοχή των εμπειρικών αποτελεσμάτων δεν βασίζεται αποκλειστικά στα πειραματικά δεδομένα». (3) Ένας τέτοιος σχετικά αυτόνομος ρόλος της θεωρίας εμφανίζεται, επίσης, έντονα στις φυσικές επιστήμες, και η θετικιστική εικόνα αυτών των επιστημών ως αθεωρητικών είναι στη βάση της εσφαλμένη. Οι προσπάθειες των φυσικών επιστημών δεν μπορούν να βασίζονται στην απόρριψη της θεωρίας. (4) Οι θεωρητικές διαμάχες δεν βρίσκουν απλή επίλυση μέσω της αναφοράς στα εμπειρικά γεγονότα. Δεν μπορούν να αναχθούν στο εμπειρικό επίπεδο. Έχουν αυτόνομο χαρακτήρα, τουλάχιστον εν μέρει, και πρέπει να τα μελετήσει κανείς στο δικό τους επίπεδο ή πλαίσιο αναφοράς (ανάλυσης). «Η θεωρητική αντιπαράθεση είναι επίσης πολύ σημαντικός παράγοντας αλλαγής στην επιστήμη, όπως και η αντιπαράθεση των εμπειρικών δεδομένων» (Alexander, 1982: 33). Όπως υποστηρίζει ο J. Alexander, υπάρχει ιδιαίτερη λογική για μία τέτοια αντιπαράθεση –η «θεωρητική λογική», δηλαδή οι αρχές ή οι κανόνες επικάλυψης μεταξύ των θεωριών και

του κριτηρίου της συγκριτικής αξιολόγησής τους. Είναι λογική ξεχωριστή και ανεξάρτητη από την «εμπειρική λογική» –και, κατά συνέπεια, ανεξάρτητη της μεθοδολογίας διεξαγωγής των ερευνών και της διασαφήνισης μεταξύ των ανταγωνιστικών εμπειρικών αποτελεσμάτων.

Μία καινούργια έννοια που εισήχθη στην επιστημονική μεθοδολογία από την εξέλιξη αυτή του θετικισμού είναι η έννοια της διάψευσης (*falsification*), η οποία θεωρήθηκε ως κριτήριο για την εμπειρική επικύρωση (*validation*) μιας θεωρίας ή μιας θεωρητικής υπόθεσης. Αυτό σημαίνει ότι μία θεωρία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί θετικά από τα δεδομένα και ότι η εμπειρική επικύρωση μπορεί να έχει ένα αρνητικό μόνο νόημα, μέσω της «μη διάψευσης» της θεωρίας από τα δεδομένα, δηλαδή, από τη διαπίστωση ότι τα δεδομένα δεν διαψεύδουν την υπόθεση και, κατά συνέπεια, η θεωρία και τα δεδομένα απλά ταιριάζουν ή συμφωνούν μεταξύ τους. Μ' άλλα λόγια, στον μεταθετικισμό, δεδομένης της πολυπλοκότητας των φαινομένων της πραγματικότητας, η εστίαση είναι στη διάψευση παρά στην επαλήθευση. Μόνο ένα αντιπαράδειγμα (*counter-example*) είναι αρκετό για τη διάψευση μιας προτεινόμενης σχέσης, ενώ στην άλλη περίπτωση θα πρέπει κάποιος να μελετήσει όλες τις εν δυνάμει μεταβλητές για να επιβεβαιώσει αν μία σχέση είναι σταθερή σε όλες τις συνθήκες. Η θετική απόδειξη είναι, επίσης, αδύνατη, καθώς τα ίδια δεδομένα θα μπορούσαν να ταιριάζουν και στο πλαίσιο άλλων θεωριών.

Η θέση αυτή οδηγεί σε μία αίσθηση της προσωρινής φύσης κάθε θεωρητικής πρότασης, καθώς δεν είναι ποτέ οριστικά αποδεδειγμένη και πάντα είναι εκτεθειμένη στην εν δυνάμει διάψευση. Όπως ο Popper γράφει, το είδωλο της βεβαιότητας συντρίβεται: «Το παλιό επιστημονικό ιδεώδες της *επιστήμης* –της απόλυτα βέβαιης, αποδεδειγμένης γνώσης– διαπιστώνεται ότι είναι ένα είδωλο. Η απαίτηση για επιστημονική αντικειμενικότητα οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι κάθε επιστημονική πρόταση πρέπει να παραμείνει *αβέβαιη για πάντα*» (Popper, 1934, αγγλική μετάφραση 1992: 280). Ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίζει με βεβαιότητα, μπορεί μόνο να εικάζει.

Ο μεταθετικισμός, μ' άλλα λόγια, αναδυόμενος ως μία απάντηση στις διάφορες κριτικές που υπέστη ο θετικισμός, μπορεί να ιδωθεί ως μία τροποποιημένη εκδοχή του θετικισμού (βλ. Guba, 1990). Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχει μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον «απλοϊκό ή αφελή» ρεαλισμό στον «κριτικό» ρεαλισμό όσον αφορά στην οντολογία⁶. Έτσι, η θετικιστική εστίαση στις πειραματικές

6. Στον κριτικό ρεαλισμό υποστηρίζεται ότι ο πραγματικός κόσμος πράγματι κυβερνάται από ένα σύνολο φυσικών αιτίων, αλλά οι άνθρωποι, λόγω των ατελών τους αντιληπτικών και γνωστικών ικανοτήτων αδυνατούν να τον συλλάβουν πραγματικά, όπως αυτός είναι. Οι κριτικοί ρεαλιστές θεωρούν ότι η πραγματικότητα δεν μπορεί ποτέ να γίνει πλήρως γνωστή, όμως, δεν αμφιβάλουν ότι η πραγματικότητα αυτή βρίσκεται «εκεί έξω» πέρα από τη συνείδηση του ατόμου (εξωτερικός ρεαλισμός). Ο ρεαλισμός, με άλλα λόγια, παραμένει ως ο βασικός πυρήνας που ελέγχει το όλο θέμα. Με όρους επιστημολογίας, όμως, υιοθετείται εδώ ένας τροποποιημένος αντικειμενισμός. Υποστη-

και ποσοτικές μεθόδους, που χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο και την επαλήθευση των υποθέσεων, συμπληρώθηκαν σε κάποιο βαθμό από ένα ενδιαφέρον στη χρήση ποιοτικών μεθόδων για τη συλλογή ευρύτερων πληροφοριών πέρα από τις άμεσα ποσοτικές μεταβλητές. Επιπλέον, το ενδιαφέρον εστιάστηκε στο ζήτημα της γενίκευσης των ευρημάτων στη βάση της δειγματοληψίας και των χαρακτηριστικών του δείγματος.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι το πιο πρόσφατο ενδιαφέρον του μεταθετικισμού εστιάζεται στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας, στο πλαίσιο των θετικιστικών μεθόδων και της χρήσης πειραματικών σχεδιασμών (π.χ., Miles & Huberman, 1993). Αυτό αντικατοπτρίζει τις προσπάθειες των μεταθετικιστών να ανταποκριθούν στις μεθοδολογικές προκλήσεις των ποιοτικών μεθοδολογιών⁷. Όλο και περισσότερο

ρίζεται ότι είναι αδύνατο για έναν ερευνητή να παρατηρήσει τον κόσμο από το πουθενά. Κατά συνέπεια, εφόσον η αντικειμενικότητα δεν μπορεί να επιτευχθεί με μία απόλυτη έννοια, συνιστά ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, ενώ οι ερευνητές επιχειρούν να παραμείνουν όσο είναι δυνατόν πιο αντικειμενικοί. Κάνοντας κριτική ανάλυση των δικών τους θέσεων και αντιλήψεων είναι έτοιμοι να αμφισβητήσουν κάθε επιστημονικό τους επίτευγμα (γι' αυτό λέγεται και κριτικός ρεαλισμός). Επιπλέον, ενώ οι ακραίοι θετικιστές προτιμούν να λειτουργούν στο στενά και αυστηρά ελεγχόμενο περιβάλλον του εργαστηρίου, αποσπώντας τα υποκείμενα από τα φυσικά πλαίσια όπου κανονικά δρουν, πολλοί μεταθετικιστές προτιμούν να διεξάγουν τις έρευνές τους στα καθημερινά πλαίσια, όπου οι άνθρωποι ζουν και εργάζονται. Έτσι, στην προσπάθειά τους να συμπεριλάβουν στις έρευνές τους και το πλαίσιο της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, οδηγήθηκαν στη χρήση ερμηνευτικών προσεγγίσεων τουλάχιστον κατά το στάδιο της συλλογής των δεδομένων. Όμως, η χρήση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων παρουσιάζεται ως ένα προκαταρκτικό στάδιο που απλώς βοηθάει την όλη διαδικασία χρήσης πιο «αυστηρών» μορφών έρευνας με μεθοδολογικές τεχνικές που παρέχουν υψηλά επίπεδα ακρίβειας (σύμφωνα με τους δικούς τους όρους) κατά τα μεταγενέστερα στάδια. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι ερμηνευτικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται προσαρμόζονται ανάλογα στο πλαίσιο των θετικιστικών/μεταθετικιστικών παραδοχών, αγνοώντας πολλές φορές τις παραδοχές που αυτές συνήθως χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος». Για μία ισχυρή αντιτιθέμενη άποψη σ' αυτήν του Guba (1990), βλ. Phillips (1990).

7. Οι μεταθετικιστικά προσανατολισμένοι ερευνητές (που συνήθως έχουν αρκετή εμπειρία στις ποσοτικές προσεγγίσεις) για την πραγματοποίηση της έρευνας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών:
 - ακολουθούν μία σειρά λογικά σχετιζόμενων μεταξύ τους βημάτων, που θυμίζουν τα βήματα που συνήθως ακολουθούνται στις ποσοτικές προσεγγίσεις (όσον αφορά στη διατύπωση του προβλήματος ή των ερευνητικών ερωτημάτων, στη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων),
 - χρησιμοποιούν έναν ευέλικτο ερευνητικό σχεδιασμό (όπου επιτρέπει και τη χρήση της ποιοτικής έρευνας), βασισμένο στη θεωρία των πιθανοτήτων και στην απαγωγική λογική (πείραμα, ποσοτικές συνεντεύξεις, στατιστικές αναλύσεις). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι η μεταβλητή. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να αποκαλύψει την αλήθεια και τα γεγονότα ως ποσοτικά συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών,
 - λαμβάνουν υπόψη τις πολλαπλές προοπτικές των συμμετεχόντων για την πραγματικότητα, η οποία θεωρείται ότι είναι μία και υπάρχει αντικειμενικά,
 - εφαρμόζουν αυστηρές μεθόδους ποιοτικής συλλογής και ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων,

χρησιμοποιείται από τους μεταθετικιστές η θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) για την εξέταση και εκτίμηση των μεταβλητών και των σχέσεών τους σε καταστάσεις όπου δεν είναι δυνατή η ποσοτική μέτρηση και οι στατιστικοί έλεγχοι. Όμως, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι χρήσεις της θεμελιωμένης θεωρίας στον μεταθετικισμό είναι προσανατολισμένες στην επαλήθευση και επικύρωση ή διάψευση των υποθέσεων και στην αποκάλυψη των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών, σε αντίθεση με τις χρήσεις της θεμελιωμένης θεωρίας στην ερμηνευτική έρευνα όπου εφαρμόζεται για την κατανόηση σημαντικών διακρίσεων και προτύπων όσον αφορά στα νοήματα που παράγουν τα υποκείμενα. Κάποιος θα μπορούσε να περιμένει ότι στο μέλλον οι μεταθετικιστές θα συνεχίσουν να ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη μεθόδων, λαμβάνοντας υπόψη τα πλαίσια και τα ευρύτερα νοήματα που συνδέονται με τα δεδομένα.

Τέλος, και αυτό μας φέρνει στην πιο πρόσφατη ανάπτυξη της μεταθετικιστικής προσέγγισης, έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτό ότι η εμπειρική παρατήρηση, η κατ' εξοχήν μέθοδος προσέγγισης της πραγματικότητας, δεν οδηγεί σε μία αντικειμενική αναπαράσταση, καθότι είναι μία θεωρητικά φορτισμένη διαδικασία (theory-laden) (η έκφραση αυτή προέρχεται από τον Hanson, 1958), με την έννοια ότι ακόμη και η πιο απλή καταγραφή της πραγματικότητας εξαρτάται από το θεωρητικό πλαίσιο και τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που βρίσκεται ο ερευνητής. Μ' άλλα λόγια, παρά την πεποίθηση ότι η πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από τη γνωστική και αντιληπτική δραστηριότητα των ανθρώπων, η πράξη της εξήγησης και κατανόησης παραμένει εξαρτημένη από τις κοινωνικές καταστάσεις και το θεωρητικό πλαίσιο που λαμβάνουν χώρα. Η θέση της θεωρητικά φορτισμένης φύσης των εμπειρικών παρατηρήσεων –δηλαδή η θέση ότι δεν υπάρχει καθαρή διάκριση μεταξύ των θεωρητικών εννοιών και των παρατηρούμενων δεδομένων– καταρρίπτει την τελευταία θετικιστική βεβαιότητα: την ουδετερότητα των εμπειρικών δεδομένων και της παρατηρησιακής γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή τους.

Θα πρέπει να ειπωθεί, παρ' όλα αυτά, ότι η διαδικασία της απομάκρυνσης από την αρχική θετικιστική ορθοδοξία, πρώτον μέσω του νεοθετικισμού και αργότερα

-
- δίνουν έμφαση στις λογικές και απαγωγικές διαδικασίες, καθώς και στη διαδικασία διάψευσης των υποθέσεων,
 - χρησιμοποιούν πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης των δεδομένων, κάνοντας πολλές φορές χρήση υπολογιστικών προγραμμάτων,
 - για την εξασφάλιση της ποιότητας των ερευνητικών ευρημάτων, τονίζουν τη σπουδαιότητα των πολλαπλών μετρήσεων και παρατηρήσεων, καθεμία από τις οποίες μπορεί να παρουσιάζει διαφορετικού τύπου λαθών και την ανάγκη πραγματοποίησης μετρήσεων που αφορούν στην αξιοπιστία και εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας (π.χ., η χρήση του τριγωνισμού, η χρήση πολλαπλών δεδομένων για το ίδιο φαινόμενο),
 - γράφουν σε μία αυστηρή, κυριολεκτική και τυπικά ακαδημαϊκή, επίσημη, ψυχρή γλώσσα, κάνοντας χρήση των εννοιών που με λογικό και συνεκτικό τρόπο προκύπτουν από τη θεωρία.

του μεταθετικισμού, δεν σημαίνει ότι το εμπειρικό-αναλυτικό πνεύμα εγκαταλείφθηκε. Όταν οι σύγχρονοι θετικιστές αναφέρουν ότι οι νόμοι (τόσο οι φυσικοί όσο και οι κοινωνικοί) είναι πιθανολογικοί και ανοικτοί σε αναθεωρήσεις και αποδέχονται την υποθετική, πιθανολογική φύση της επιστημονικής γνώσης, δεν σημαίνει ότι εγκαταλείπουν την εμπειριστική θεμελίωση της θετικιστικής έρευνας. Ο νέος θετικισμός, αν και εγκατέλειψε αρκετές βεβαιότητες του αρχικού θετικισμού, επαναπροσδιορίζοντας τις αρχικές προϋποθέσεις και στόχους της κοινωνικής έρευνας, με αρκετές τροποποιήσεις στο ζήτημα των χρησιμοποιούμενων εμπειρικών μεθόδων, συνεχίζει ακόμη να χρησιμοποιεί την αρχική παρατηρησιακή γλώσσα, που θεμελιώθηκε στη λύδια λίθο του οπερασιοναλισμού, της ποσοτικοποίησης και της γενίκευσης. Οι διαδικασίες εννοιολογικού προσδιορισμού, οι τρόποι συλλογής δεδομένων, οι διαδικασίες μέτρησης και οι στατιστικές αναλύσεις δεν έχουν στην ουσία αλλάξει. Τα συμπεράσματα εξαγονται με πιο προσεκτικό τρόπο, αλλά οι ποσοτικές τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται παραμένουν τα ίδια. Αρκετοί διανοητές θεωρούν ότι οι υποστηρικτές του μεταθετικισμού, παρ' όλες τις προσπάθειές τους να διορθώσουν τα λάθη του θετικισμού, δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τη θετικιστική προοπτική (για μία κριτική θεώρηση των μεταθετικιστικών προσεγγίσεων, βλ. Phillips & Burbules, 2000 και Zammito, 2004).

Αυτό που γενικά διαπιστώνει κανείς είναι ότι στη μεταθετικιστική θεωρία της επιστήμης η απόρριψη του στενού εμπειρισμού βρήκε μία ισχυρή φιλοσοφική θεμελίωση, στη βάση της οποίας θεωρήθηκε ότι οι κοινωνικές θεωρίες απέκτησαν την επιστημονική θέση που τους άξιζε στις ερευνητικές δράσεις των κοινωνικών επιστημών.

Εκτός την κρίση του στενού εμπειρισμού και τη στροφή προς γενικότερα φιλοσοφικά και θεωρητικά ζητήματα, προέκυψε ένα ιδιαίτερο ζήτημα, που δεν αφορά μόνο στο νόημα της θεωρίας αλλά και στο νόημα μιας γενικής θεωρίας, μιας «μεγάλης θεωρίας».

Η αναγνώριση της σπουδαιότητας της αναγκαιότητας του θεωρητικού στοχασμού και των γενικών θεωριών οδηγεί στο βασικό ερώτημα: Ποια από τις υπάρχουσες θεωρίες αξίζει να επιλέξει κανείς; Ποιες θα πρέπει να θεωρηθούν ως καλύτερες; Υπάρχει πρόοδος στις κοινωνικές επιστήμες; Στη συνέχεια, επιχειρούμε να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα. Όμως, αρχικά, θα αναφερθούμε στο ανθρωπιστικό «παράδειγμα» που αποτελεί μία εναλλακτική προσέγγιση σε σχέση με το φυσιοκρατικό «παράδειγμα».

2.2. Το ανθρωπιστικό «παράδειγμα»

Οι θετικές επιστήμες αποτελούν μονολογική μορφή γνώσης: ο νους αντιλαμβάνεται εδώ το αντικείμενο και μιλά γι' αυτό. Εμφανίζεται, λοιπόν, μόνο ένα υποκείμενο – ο άνθρωπος που γνωρίζει (ο παρατηρητής) και αυτός που μιλά (που εκφράζεται). Του αντίστέ-

κειται μόνο το *άψυχο πράγμα*. Κάθε αντικείμενο της επιστήμης (σ' αυτό επίσης και ο άνθρωπος) μπορεί να γίνει αντιληπτό και γνωστό ως αντικείμενο. Δεν επιτρέπεται όμως να θεωρήσεις και να ερευνήσεις μ' αυτό τον τρόπο το υποκείμενο, καθότι – ως υποκείμενο – δεν μπορεί, διατηρώντας τη θέση του, να βουβαθεί. Κατά συνέπεια, η γνώση του οφείλει να είναι *διαλογική*.

Mikhail M. Bakhtin (1986: 512, οι εμφάσεις δικές του)

Το ανθρωπιστικό «παράδειγμα», που η πιο ριζοσπαστική και οργανική κριτική του αναδύθηκε στο πλαίσιο του γερμανικού ιστορικισμού, συνιστά έναν εναλλακτικό –σε σχέση με το φυσιοκρατικό «παράδειγμα»– τρόπο κατανόησης και νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας, που εμφανίστηκε κατά τον 19ο αιώνα στη Γαλλία και την Αγγλία (χρειάζεται να αναφερθούμε εδώ στους Auguste Comte, John Stuart Mill και Herbert Spencer) και οφείλει την κοινωνιολογική του ανάπτυξη κυρίως στον γαλλικό πολιτισμό (κυρίως μέσω του Émile D. Durkheim). Πηγάζει από τις κριτικές που είχαν υποστεί οι προαναφερόμενες θετικιστικές προσεγγίσεις, τις παραδοχές των οποίων οι υποστηρικτές του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» θεωρούσαν ότι είναι από τη βάση τους εσφαλμένες. Οι υποστηρικτές του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» θεωρούν ότι η θετικιστική προσέγγιση υποτίμησε τις ατομικές, βιωματικές, υποκειμενικές διαστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης. Οι βιωματικές διαστάσεις δεν μπορούσαν να ανιχνευτούν και να αναδειχτούν μέσω των ποσοτικών ερευνητικών τεχνικών και μεθόδων και αποκλείστηκαν από τη θετικιστική κοινωνική έρευνα.

Σε αντιδιαστολή με το φυσιοκρατικό «παράδειγμα», στο ανθρωπιστικό «παράδειγμα» και ιδιαίτερα στην ερμηνευτική προσέγγιση δίνεται έμφαση στην πρακτική κατανόηση και ερμηνεία των ανθρωπίνων δράσεων. Πρόκειται στην ουσία για μία ιστορικά πλαισιοθετημένη προοπτική, όπου η γνώση σχετίζεται όχι με την αναζήτηση άχρονων και ανιστορικών, αιτιοκρατικών νόμων και αφαιρετικών δομών, αλλά με την κατανόηση του νοήματος των πράξεων των υποκειμένων. Γι' αυτό τον λόγο, το ανθρωπιστικό «παράδειγμα» έχει ως βάση των ερευνών του, μεταξύ άλλων, τις αφηγηματικές και διαλογικές προσεγγίσεις, τις «πυκνές περιγραφές» (Geertz, 1993/1973), τις κονστρουκτιβιστικές, μετανεωτεριστικές και κριτικές προσεγγίσεις.

Οι θεμελιώδεις αυτές διαφορές στο θεωρητικό επίπεδο συνεπάγονται αναπόφευκτα διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ερευνητικές διαδικασίες. Και αυτή η πλευρά του ρόλου της θεωρίας στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών είναι που μας ενδιαφέρει εδώ περισσότερο. Πράγματι, αν η ουσία της ανθρώπινης, κοινωνικής ζωής διαφέρει από αυτήν του φυσικού κόσμου, τότε θα πρέπει να μελετηθεί όχι μόνο μέσα από τη χρήση διαφορετικών θεωριών αλλά και διαφορετικών μεθόδων από αυτές της θετικιστικής προσέγγισης. Στις προσεγγίσεις του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» είναι δύσκολο να υιοθετήσει κανείς τη

«γλώσσα των μεταβλητών», καθότι δεν μπορεί να λάβει υπόψη τη βιωματική πραγματικότητα των εμπρόθετων και υποκειμενικών διαστάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης, που, εξ ορισμού, δεν μπορούν να αναπαρασταθούν μέσω των αντικειμενιστικών ποσοτικοποιήσεων των θετικιστικών προσεγγίσεων. Αυτό συμβαίνει τόσο στη φάση της συλλογής των δεδομένων όσο και στη φάση της ανάλυσής τους κυρίως γιατί το θεωρητικό θετικιστικό πλαίσιο με τις παραδοχές που υιοθετεί αδυνατεί να προσεγγίσει και αναλύσει την ανθρώπινη συμπεριφορά με όρους ολότητας, δυναμικού πλαισίου και αλληλεπίδρασης. Έτσι, στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» έχουν αναπτυχθεί διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, όπου ακολουθούνται διαφορετικοί ερευνητικοί τρόποι συλλογής και ανάλυσης της εμπειρικής πραγματικότητας. Είναι οι προσεγγίσεις αυτές που συγκροτούν μεταξύ άλλων το σώμα της «ποιοτικής έρευνας».

Στη συνέχεια, λόγω χώρου, δεν θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τις διάφορες θεωρίες και προσεγγίσεις του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» και θα περιοριστούμε σε μία κρίσιμη εκδοχή του, που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην πραγμάτευση των ζητημάτων που τίθενται στον συλλογικό τόμο. Η κρίσιμη αυτή εκδοχή του ανθρωπιστικού «παραδείγματος», που έγινε ευρύτερα γνωστή στις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως στην Κοινωνιολογία, συνδέεται με το έργο του Γερμανού κοινωνιολόγου Max Weber (1949a, 1949b/1904, 1949c/1906, 1949d/1917, 1981/1913, κ.κ. βλ., επίσης, Bruun, 1972· Eldridge, 1972· Κυπραίος, κ.κ., 1983· Φίλιας, 1976· Ψυχοπαίδης, 1993). Το έργο του Weber προϊδεάζει την τοποθέτηση όλων αυτών των ζητημάτων που στη συνέχεια αναπτύχθηκαν στο πλούσιο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας, οδηγώντας σε προσεγγίσεις, όπως είναι η φαινομενολογική προσέγγιση (E. Husserl και A. Schutz), η προσέγγιση της συμβολικής αλληλεπίδρασης (G. H. Mead και H. Blumer) και η εθνομεθοδολογία (H. Carfinkel και A. Cicourel), που αναπτύχθηκαν κυρίως στο αμερικανικό πλαίσιο από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Όλες αυτές οι προσεγγίσεις μοιράζονται τις ακόλουθες θεμελιώδεις θέσεις της βεμπεριανής προοπτικής: (α) μία φανερή αντιαιτιοκρατική θέση, (β) μία κριτική στάση σε όλες τις παραδοσιακές φιλοσοφίες της Ιστορίας και όλες τις μορφές του εξελικτικισμού, (γ) την υποστήριξη της θέσης ότι μεταξύ των φυσικών και κοινωνικών επιστημών υπάρχει μία θεμελιώδης «οντολογική» διαφορά, που δεν επιτρέπει την υιοθέτηση των μεθόδων των πρώτων στο πεδίο των δεύτερων, (δ) την κριτική στάση στις προσεγγίσεις όπου η εξήγηση της ανθρώπινης δράσης βασίζεται στη μελέτη των κοινωνικών δομών και θεσμών, αγνοώντας τους προσωπικούς, βιωματικούς παράγοντες, και (ε) τη θέση ότι η μεστή νοήματος δράση των υποκειμένων συνιστά τον πυρήνα κάθε κοινωνικού φαινομένου και ως εκ τούτου και το βασικό αντικείμενο έρευνας του κοινωνικού επιστήμονα.

2.2.1. Η θεωρία του Max Weber: Το ζήτημα της κατανόησης και η μεθοδολογία των ιδεατών τύπων

Καθένας βλέπει αυτό που έχει στην καρδιά.

Max Weber

Όπως είναι γενικά γνωστό, ένας από τους πρώτους που έκαναν επίθεση στον επιστημονισμό του Comte στο όνομα της αυτονομίας των ανθρωπιστικών επιστημών –με την έννοια ότι δεν είναι ομόλογες με τις φυσικές επιστήμες– είναι ο Γερμανός φιλόσοφος Wilhelm Dilthey. Στο έργο του *Εισαγωγή στις Κοινωνικές Επιστήμες* (1989), ο Dilthey ανέλυσε τη διάκριση μεταξύ των «επιστημών της φύσης» και των «επιστημών του πνεύματος», βασίζοντας τη διαφορά μεταξύ τους ακριβώς στη σχέση που έχει εγκαθιδρυθεί μεταξύ του ερευνητή και της υπό διερεύνηση πραγματικότητας. Πράγματι, στις φυσικές επιστήμες το αντικείμενο της έρευνας βασίζεται στην παραδοχή ότι η πραγματικότητα είναι εξωτερική σε σχέση με τον ερευνητή και παραμένει έτσι καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Έτσι, η γνώση λαμβάνει τη μορφή της *εξήγησης* (αιτιοκρατικοί νόμοι κ.λπ.). Αντιθέτως, στις ανθρωπιστικές επιστήμες, λόγω του ότι δεν υπάρχει μία τέτοια αποστασιοποίηση του παρατηρητή από το αντικείμενο της παρατήρησής του, η γνώση μπορεί να αποκτηθεί μόνο μέσω μιας εντελώς διαφορετικής διαδικασίας, της *κατανόησης* (*verstehen*). Σύμφωνα με τον Dilthey, τη φύση την *εξηγούμε*, ενώ την πνευματική ζωή την *κατανοούμε*.

Ο Weber, αναθεωρώντας την αρχική θέση του Dilthey, εισάγει την έννοια της κατανόησης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα στην Κοινωνιολογία. Στην προσπάθειά του να οικειοποιηθεί την αρχή της κατανόησης, δεν ήθελε να εγκλωβιστεί στον υποκειμενικό ατομικισμό ή ψυχολογισμό. Ο Weber επεδίωκε να διατηρήσει την αντικειμενικότητα της κοινωνικής επιστήμης τόσο με την έννοια ότι είναι ανεξάρτητη από αξιολογικές κρίσεις όσο και με όρους της δυνατότητας διατύπωσης προτάσεων γενικής φύσεως, ακόμη και στην περίπτωση που υιοθετούσε μία προσέγγιση προσανατολισμένη στην ατομικότητα.

Σε σχέση με το πρώτο σημείο, ο Weber θεωρούσε δεδομένο ότι οι ιστορικές και κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να είναι απαλλαγμένες από κάθε αξιολογική κρίση και γι' αυτό προσπαθούσε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του να αναπτύξει το κατάλληλο θεωρητικό σχήμα. Όμως, σ' αυτό το ζήτημα δεν κατάφερε να προσφέρει μία σαφή θέση ως αποτέλεσμα ποικίλων παραγόντων.

Ο Weber ποτέ δεν εγκατέλειψε την πεποίθηση ότι οι ιστορικές και κοινωνικές επιστήμες πρέπει να είναι ελεύθερες από αξίες. Καθώς οι αξιολογικές κρίσεις πρέπει να διατηρούνται εκτός των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών, οι αξίες, σύμφωνα με τον Weber, αναπόφευκτα επηρεάζουν τη διαδικασία της έρευνας. Ακόμη και αν δεν παίζουν κανένα ρόλο στη διαμόρφωση των κρίσεων, οι αξίες εμπλέκονται στην επιλογή των αντικειμένων της έρευνας, λειτουργώντας καθοδηγητικά για τον ερευνητή.

Κατά συνέπεια, η απελευθέρωση από τις αξίες ήταν η πρώτη συνθήκη για την εξασφάλιση της αντικειμενικότητας στις κοινωνικές επιστήμες. Οι όροι της δεύτερης συνθήκης, που αφορούν στη διατύπωση γενικών προτάσεων, ήταν κάτι που χρειαζόταν να προσδιοριστεί. Σύμφωνα με τον Weber, οι κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να διακριθούν από τις φυσικές επιστήμες όχι στη βάση του αντικειμένου τους (όπως υποστήριζε ο Dilthey σχετικά με την αντιπαράθεση φυσικές επιστήμες και επιστήμες του πνεύματος), ούτε στη βάση του γεγονότος ότι ο σκοπός τους είναι να εξετάζουν τα κοινωνικά φαινόμενα στην ατομικότητά τους –αφού και οι κοινωνικές επιστήμες επίσης στοχεύουν στη διατύπωση γενικεύσεων– αλλά στη βάση του προσανατολισμού τους προς την ατομικότητα.

Σύμφωνα με τον Weber, η μέθοδος της «κατανόησης» αποτελεί τη βάση για τη μελέτη του ιδιαίτερου αυτού προσανατολισμού προς την ατομικότητα. Ο Weber απέρριψε κάθε μορφή ψυχολογισμού. Η κατανόηση δεν είναι ούτε ψυχολογική διορατικότητα (οξυδέρκεια), ούτε κάτι που γίνεται αυθόρμητα και αιφνίδια (illumination). Η κατανόηση είναι μία ορθολογική αντίληψη των κινήτρων της συμπεριφοράς. Δεν είναι διαίσθηση, αλλά «ερμηνεία»: κατανόηση του σκοπού της δράσης και σύλληψη του εμπρόθετου στοιχείου της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η ικανότητα ταύτισης με τους άλλους, που είναι σύμφυτη με την κατανόηση, σχετίζεται επίσης με την ορθολογική ερμηνεία, με την ικανότητα να μπαίνεις στη θέση του άλλου. Αυτό περιλαμβάνει την κατανόηση των κινήτρων των δράσεων, το υποκειμενικό νόημα που τα άτομα αποδίδουν στη συμπεριφορά τους: επειδή κάθε δράση, ακόμη και η πιο φαινομενικά παράλογη, έχει τον δικό της πυρήνα ορθολογικότητας, το δικό της εσωτερικό «νόημα». Όπως ο Boudon γράφει:

Για τον Weber, για να κατανοήσεις μία ατομική δράση χρειάζεται να έχεις τα απαραίτητα μέσα απόκτησης της πληροφορίας, προκειμένου να κατανοήσεις τα κίνητρα που βρίσκονται πίσω από αυτήν. Στην άποψή του, οι παρατηρητές κατανοούν τη δράση ενός παρατηρούμενου υποκειμένου στον βαθμό που μπορούν να συμπεράνουν ότι στην ίδια κατάσταση είναι εντελώς πιθανό πως και οι ίδιοι θα δρούσαν με τον ίδιο τρόπο [...]. Όπως μπορεί να ιδωθεί, η κατανόηση στη βεμπεριανή έννοια συνεπάγεται την ικανότητα του παρατηρητή να βάζει τον εαυτό του στη θέση του δρώντος υποκειμένου, αλλά με κανέναν τρόπο δεν συνεπάγεται αυτό ότι η υποκειμενικότητα του δρώντος προσώπου είναι άμεσα διαφανής [...]. Πράγματι, η βεμπεριανή έννοια της κατανόησης δηλώνει μία διαδικασία που είναι πολύ κοντά σ' αυτό που τα εγχειρίδια της λογικής αποκαλούν «ampliative επαγωγή» και που συνίσταται στην κατασκευή των κινήτρων που δεν είναι άμεσα προσβάσιμα από τη διασταύρωση των γεγονότων (Boudon, 1986: 31, 51).

Πώς ο προσανατολισμός προς την ατομικότητα σχετίζεται με την αντικειμενικότητα; Αν ξεκινήσουμε με το άτομο και το υποκειμενικό νόημα της δράσης του,

πώς μπορούμε να αποκτήσουμε αντικειμενική γνώση που να έχει γενικά χαρακτηριστικά;

Ο Weber επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα αυτό αναπτύσσοντας την έννοια του *ιδεατού τύπου* (Weber, x.x.: 106-125). Για τον Weber, οι ιδεατοί τύποι είναι ένα νοητό μέσο για την κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης στην άπειρα ετερογενή συνέχεια της πραγματικότητας⁸ (του ιστορικού γίνεσθαι). Μέσω του ιδεατού τύπου, η πραγματικότητα αυτή (η ετερογενής συνέχεια των φαινομένων του πολιτισμού, που καθορίζεται από τις αξιολογικές ιδέες, οι οποίες καθοδηγούν την έρευνα των φαινομένων του πολιτισμού) μπορεί όχι μόνο να συλληφθεί εννοιολογικά και γενικευτικά, αλλά και να ερευνηθεί στην ατομικότητά της, δηλαδή ως μοναδικό ιστορικό φαινόμενο.

Μ' άλλα λόγια, ο βεμπεριανός ιδεατός τύπος καλύπτει όλα τα πεδία της κοινωνικής επιστήμης και μπορεί να συγκροτηθεί σε διάφορα επίπεδα γενικότητας, από το άτομο μέχρι την κοινωνία ως ολότητα. Ο Weber αναφέρθηκε στους ιδεατούς τύπους σε σχέση με τις κοινωνικές δομές (για παράδειγμα, η φεουδαρχία, ο καπιταλισμός κ.λπ.), τους θεσμούς (π.χ., η γραφειοκρατία, η Εκκλησία και η αίρεση, οι διάφορες μορφές εξουσίας κ.ά.) και την ατομική συμπεριφορά (π.χ., η ορθολογική συμπεριφορά).

Οι ιδεατοί τύποι, σύμφωνα με τον Weber, είναι νοητοί τύποι, νοητές κατασκευές και όχι ιδεώδη πρότυπα ή έννοιες γένους και χρησιμεύουν για την ανάλυση και κατανόηση της πραγματικότητας ως προς τα ουσιώδη της χαρακτηριστικά, χωρίς όμως να απαιτείται να πραγματοποιούνται στην «καθαρότητά» τους ως εμπειρικά φαινόμενα. Πρόκειται για ένα εννοιολογικό μοντέλο σχέσεων που δημιουργήθηκε από την εμπειρία μέσω της ενίσχυσης ορισμένων χαρακτηριστικών ή τον παραμερισμό κάποιων άλλων, και χρησιμεύει ως μέτρο σύγκρισης με τις μεικτές μορφές που υπάρχουν στην πραγματικότητα. Οι ιδεατοί τύποι, όπως ο ίδιος γράφει:

8. Ο Weber, επηρεασμένος από τις ιδέες του Rickert σχετικά με τις καντιανές κατηγορίες του χώρου, του χρόνου και της αιτιότητας, που τις συνέδεσε με τις «αξίες», υποστήριξε ότι «η πραγματικότητα όπως παρουσιάζεται στον κοινωνικό επιστήμονα δεν έχει μόνον άπειρη έκταση και ποικιλία, αλλά και κάθε ατομικό φαινόμενο δεν μπορεί να περιγραφεί και να νοηθεί ποτέ εξαντλητικά ακόμη και στο ελάχιστο τμήμα του, γιατί συνυφαίνεται με την εν λόγω άπειρη έκταση και ποικιλία της πραγματικότητας. Κάθε προσπάθεια ν' απεικονισθεί η *συνολική* πραγματικότητα είναι φανερό ότι θα οδηγούσε σ' ένα χάος των αισθήσεων και των υπαρξιακών κρίσεων για αναρίθμητες επιμέρους παρατηρήσεις. [...] Ο Weber ακολούθησε την άποψη του Rickert (παρακάμπτοντας τις σχετικές απόψεις των Dilthey, Windelband και Simmel), ότι από την άπειρη και χαώδη ποικιλία της πραγματικότητας επιλέγουμε εκείνα μόνον τα στοιχεία τα οποία είναι για μας ουσιώδη, επειδή τα συνδέουμε θετικά ή αρνητικά με μία αξία, δηλ. κάνουμε *αναφορά* της πραγματικότητας σε κάποια αξία. Τα εν λόγω "στοιχεία" αποτελούν τα λεγόμενα ιστορικά φαινόμενα, που γίνονται αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας, επειδή έχουν σημασία για τον πολιτισμό» (Κυπραίος, x.x.: 22-23).

Είναι μία εννοιολογική κατασκευή, η οποία δεν είναι ούτε η ιστορική πραγματικότητα, ούτε η «αληθινή» πραγματικότητα και ακόμη πολύ λιγότερο προορίζεται να υπηρετήσει ως ένα σχήμα, στο οποίο πρέπει να ενταχθεί η πραγματικότητα ως δείγμα. Η παραπάνω εννοιολογική κατασκευή έχει τη σημασία μιας καθαρά ιδεατής *οριακής* έννοιας, με την οποία *επισκοπείται* η πραγματικότητα για τη διασαφήνιση ορισμένων σημαντικών συστατικών τμημάτων του εμπειρικού περιεχομένου της, και με την οποία η πραγματικότητα *συγκρίνεται*. Τέτοιες έννοιες είναι απεικονίσεις με τις οποίες κατασκευάζουμε τις σχέσεις, με τη χρησιμοποίηση της κατηγορίας της αντικειμενικής δυνατότητας (Weber, x.x.: 109, οι εμφάσεις δικές του).

Οι ιδεατοί τύποι έχουν κατασκευαστεί με έναν αφαιρετικό και ευρηματικό τρόπο: είναι αφαιρετικοί με την έννοια ότι είναι νοητικές κατασκευές, που προέρχονται από τις εμπειρικά παρατηρούμενες κανονικότητες και έχουν μία ευρηματική λειτουργία με την έννοια ότι κατευθύνουν τη γνώση. Όπως γράφει ο Weber: «[...] οι ιδεατοί τύποι έχουν μεγάλη ευρηματική αξία για την έρευνα και υψηλή συστηματική αξία για την περιγραφή, εάν χρησιμοποιηθούν μόνον ως εννοιολογικά μέσα για τη σύγκριση και τη μέτρηση της πραγματικότητας» (Weber, x.x.: 113). Οι ιδεατοί τύποι, όπως τους περιέγραψε ο Schutz, είναι άδεια κελύφη, φανταστικά γεγονότα χωρίς ζωή. Δεν έχουν συγκεκριμένο αντίστοιχο στην πραγματικότητα, αλλά είναι θεωρητικά μοντέλα που βοηθούν τον ερευνητή να ερμηνεύσει την πραγματικότητα. Για παράδειγμα, πιθανώς κανένας από τους τρεις ιδεατούς τύπους της εξουσίας που ο Weber διέκρινε (χαρισματική εξουσία, παραδοσιακή εξουσία και ορθολογική-νόμιμη εξουσία) δεν υπάρχει στην καθαρή του μορφή. Ο ιδεατός τύπος είναι μία καθαρή, συνεκτική, ορθολογική, λογική κατασκευή και σε καμία περίπτωση δεν έχει αξιολογικό ή δεοντολογικό και κανονιστικό χαρακτήρα σε σχέση με τις υπάρχουσες μεικτές μορφές στην πραγματικότητα. Όμως, η πραγματικότητα είναι πολύ περισσότερο σύνθετη, ρευστή, αντιφατική και χαώδης. Καμία μορφή χαρισματικής εξουσίας που έχει ποτέ υπάρξει δεν είναι αποκλειστικά χαρισματική, ακόμα και αν σε γενικές γραμμές μπορεί να ενταχθεί σ' αυτό τον βεμπεριανό «τύπο». Στην πραγματική της μορφή σίγουρα θα περιέχει και στοιχεία των άλλων δύο μορφών εξουσίας.

Οι κανονικότητες που ο ερευνητής επιδιώκει και αναγνωρίζει, προκειμένου να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα, δεν είναι οι «νόμοι» με τη θετικιστική έννοια. Για τον Weber, ο αριθμός και ο τύπος των αιτίων που καθορίζουν κάθε ατομικό συμβάν είναι στην πραγματικότητα πάντα *άπειρος*. Όταν προσεγγίζουμε την *ατομικότητα* ενός φαινομένου, το ερευνητικό ερώτημα δεν αφορά στον προσδιορισμό των νόμων, αλλά μάλλον στον προσδιορισμό των συγκεκριμένων αιτιωδών *συνδέσεων*, στη δυνατότητα πραγματοποίησης μιας από τις πολλές επιλογές στο πλαίσιο των άπειρων στοιχείων που το καθορίζουν. Αντί νόμων τότε, έχουμε αιτιώδεις συνδέσεις ή μάλλον, χρησιμοποιώντας τις εκφράσεις του Boudon (1986),

απλές δυνατότητες ή περιστασιακές δομές («Αν Α, τότε πιο συχνά Β»). Επομένως, είναι αδύνατο να καθορίσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό συμβάν ή ατομική συμπεριφορά. Όμως, μπορούμε να διερευνήσουμε τις συνθήκες εντός των οποίων αυτό το συμβάν λαμβάνει χώρα.

Έτσι, σε αντιδιαστολή με τους αιτιώδεις νόμους της θετικιστικής προσέγγισης, που είναι γενικοί, μηχανιστικοί και αιτιοκρατικοί, εδώ έχουμε προτάσεις και λειτουργικές συνδέσεις που αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα και είναι πιθανολογικές.

Ολοκληρώνοντας, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Weber, αναπτύσσοντας τη μεθοδολογική του προσέγγιση, δεν την επεξεργάστηκε τόσο ώστε να αναδειχθούν οι συνεπαγωγές της και σε άλλα πεδία και επίπεδα έρευνας. Ενώ στα μεθοδολογικά του έργα επεξεργάστηκε τις βασικές του έννοιες, στους θεωρητικούς του στοχασμούς και στην εμπειρική έρευνα λειτουργούσε σταθερά σ' ένα μακροκοινωνιολογικό επίπεδο, προσαρμόζοντας την προοπτική της συγκριτικής ιστορίας σε μία προσπάθεια να κατανοήσει τα μακροδομικά φαινόμενα, όπως αυτά της οικονομίας, του κράτους, της εξουσίας, της θρησκείας και της γραφειοκρατίας. Αντίθετα, το κίνημα που δημιουργήθηκε στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1960 ανέπτυξε τη βεμπεριανή προοπτική στη φυσική της κατεύθυνση, δηλαδή, σε μία μικρο-προοπτική.

2.2.2. Η «δεύτερη κρίση» στις Κοινωνικές Επιστήμες:

Η θεωρία σε «ανομική» κατάσταση

Η «δεύτερη κρίση» χαρακτηρίζεται από δύο βασικές ιδιότητες. Πρώτον, η κριτική εστιάζεται στις θεμελιώδεις παραδοχές της θεωρίας, στο βαθύτερο της επίπεδο ή στον φιλοσοφικό της προσανατολισμό. Στην περίοδο της κρίσης, σύμφωνα με τον T. Kuhn (2004), οι επιστήμονες ασχολούνται με τα φιλοσοφικά ζητήματα της επιστήμης τους, εξετάζοντας τα θεμέλια πάνω στα οποία αυτή στηρίζεται. Δεύτερον, εντελώς διαφορετική είναι η δύναμη της κριτικής: οι κριτικές έχουν ένα ριζοσπαστικό χαρακτήρα. Οι παραδοσιακές παραδοχές και θεωρίες απορρίπτονται en bloc, χωρίς να γίνεται αναφορά στη δυνατότητα τροποποίησης ή βελτίωσής τους, καθότι σε πρώτο πλάνο τίθεται η ολική, επαναστατική αλλαγή της θεωρητικής προοπτικής.

Βασικό εργαλείο της κριτικής στην περίοδο αυτή γίνεται η έννοια του «παραδείγματος» του Kuhn (μία έννοια που δημιούργησε ο ίδιος στο πλαίσιο των ερευνών του σχετικά με την ιστορία των φυσικών επιστημών), η οποία εντελώς απροσδόκπτα βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημόνων. Με την ευρύτερη έννοια το «παράδειγμα» στην προσέγγιση του Kuhn είναι «οι καθολικά αναγνωρισμένες επιστημονικές επιτεύξεις, οι οποίες, για ένα χρονικό διάστημα, παρέχουν πρότυπα προβλημάτων και λύσεων σε μία κοινότητα ειδικών» (Kuhn, 2004: 56). Τα «παράδειγματα» εμπεριέχουν τα παρακάτω: «νόμους, θεωρίες, εφαρμογές και πειραματικές διατάξεις ταυτόχρονα – [που] μετατρέπονται σε πρότυπα, απ' όπου πηγάζουν συγκεκριμένες συμπαγείς παραδόσεις επιστημονι-

κής έρευνας» (Kuhn, 1987: 74). Η επιστήμη που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του «παραδείγματος» συνιστά τη «φυσιολογική επιστήμη». Η κατάσταση στην οποία το κυρίαρχο «παραδείγμα» φαίνεται ανίκανο στην επίλυση των «γρίφων» που παρουσιάζονται – αυτό ακριβώς συνιστά την κρίση. Στη συνέχεια, ακολουθεί η «επιστημονική επανάσταση» – ολική αλλαγή του «παραδείγματος» και η επόμενη φάση της «φυσιολογικής επιστήμης».

Η εφαρμογή αυτής της εικόνας της ανάπτυξης της επιστήμης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών οδηγεί στη διαπίστωση ότι η κρίση στις κοινωνικές επιστήμες πηγάζει από το γεγονός ότι αυτές βρίσκονται σε ένα προ-παραδειγματικό ακόμη στάδιο, ότι δηλαδή είναι ακόμη επιστημονικά μη ανεπτυγμένες, ανώριμες. Ένα βασικό σύμπτωμα της κρίσης αυτής είναι η αίσθηση του θεωρητικού χάους που βιώνουν οι διάφοροι κοινωνικοί επιστήμονες όσον αφορά στο επιστημονικό status των κοινωνικών επιστημών. Ο Merton, για παράδειγμα, θεωρεί ότι έχουμε να κάνουμε με μία «ζούγκλα κοινωνικών διαμαχών» (Merton, 1973: 55), ο Giddens με «τον πύργο της Βαβέλ» (Giddens, 1979: 238) και ο Larson με μία «αβεβαιότητα και αδιαφορία που πηγάζει από την απουσία ξεκάθαρων κατευθύνσεων για την έρευνα» (Larson, 1973: 30). Μερικοί μάλιστα για να δώσουν ένα νοηματικό πλαίσιο στην κατάσταση αυτή χρησιμοποιούν τον όρο του Durkheim σχετικά με την «ανομία».

Σε σχέση με την «ανομική» αυτή κατάσταση των θεωρητικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες άρχισαν να διατυπώνονται διάφοροι προβληματισμοί, όπως:

1. Μπορούν στις κοινωνικές επιστήμες, όπου το αντικείμενό τους δεν είναι ομοιόμορφο και ενιαίο, να υπάρξει κάποτε μία ολοκληρωμένη θεωρία;
2. Η επιστημονική εξήγηση στις κοινωνικές επιστήμες μπορεί να επιτευχθεί με μία μόνο μέθοδο ή στο πλαίσιο ενός μόνο θεωρητικού προσανατολισμού;
3. Μήπως ο «προγραμματικός εκλεκτικισμός», η χρήση, δηλαδή, διαφόρων στρατηγικών από διάφορες αντίθετες μεταξύ τους θεωρίες για την εξήγηση και κατανόηση διάφορων φαινομένων, μπορεί να είναι μία αποδεκτή προσέγγιση;
4. Αφού για την εξήγηση των φαινομένων που μελετούν οι κοινωνικές επιστήμες υπάρχουν πολλοί δρόμοι, μήπως θα πρέπει να υιοθετηθεί ως βασική αρχή η ανοχή απέναντι στις ανταγωνιστικές μεταξύ τους κατευθύνσεις των θεωριών;
5. Τι άλλες εναλλακτικές λύσεις θα μπορούσαν να αναπτυχθούν;
6. Σε σχέση με τις ποικίλες και αντίθετες μεταξύ τους θεωρίες μπορεί κάποιος να είναι είτε δογματικός είτε εκλεκτικιστής και τίποτα περισσότερο;

Υποστηρίζουμε ότι το δίλημμα «δογματισμός ή εκλεκτικισμός» είναι ένα ψευδές δίλημμα. Κατά την άποψή μας, υπάρχει και μία τρίτη λύση ή προοπτική. Αυτή η λύση αναδύεται στο πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με την «κρίση» στις κοινωνικές επιστήμες και πιο συγκεκριμένα της «δεύτερης κρίσης» και στη συνέχεια της «τρίτης κρίσης». Όμως, για να μιλήσουμε για την τρίτη αυτή προοπτική, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε, αρχικά, στην «τρίτη κρίση» στις κοινωνικές επιστήμες, που συνδέεται με τη μετανεωτερικότητα, την παγκοσμιοποίηση και την πολυπολιτισμικότητα.

2.2.3. Η «τρίτη κρίση» στις Κοινωνικές Επιστήμες: Η απόρριψη των «μεγάλων αφηγήσεων» και η στροφή προς την ετερότητα και τις τοπικές αφηγήσεις

Ο Λόγος έγινε λογάκια.

Στην τρίτη κρίση, όπου αναδεικνύονται σε όλη τους την έκταση τα επιστημολογικά ζητήματα που προβληματίζαν τον Ludwig Wittgenstein, τον Paul Feyerabend, τις φεμινίστριες και τους υποστηρικτές των κονστρουκτιβιστικών και κριτικών προσεγγίσεων, τίθεται υπό αμφισβήτηση η αρχή του αντικειμενισμού στην κοινωνική έρευνα, καθώς το ενδιαφέρον εστιάζεται σε θέματα φυλής, φύλου, κοινωνικής τάξης, πολιτισμού, ιδιαιτερότητας κ.ά. Κατά τη μετανεωτερική περίοδο, ανακηρύσσεται από τον Lyotard (1984) το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» με τη στροφή στις «μικρές», τοπικές αφηγήσεις, που αφορούν σε συγκεκριμένες καταστάσεις και προβλήματα.

2.2.3.1. Η έννοια της μετανεωτερικότητας

και οι συνεπαγωγές της στα ζητήματα της θεωρίας

Για να αποκτήσουμε μία καλύτερη ιδέα της «τρίτης κρίσης» στις κοινωνικές επιστήμες, που αποτελεί άμεση συνέχεια της δεύτερης, αρκεί να ριζώσουμε μια ματιά στα τεκταινόμενα στις τελευταίες δεκαετίες με κύρια φαινόμενα την παγκοσμιοποίηση και την πολυπολιτισμικότητα, που συνδέονται και με τη δημοφιλή σήμερα έννοια της μετανεωτερικότητας (postmodernism). Το διανοητικό ρεύμα της μετανεωτερικότητας άρχισε να διαφαίνεται κατά τη δεκαετία του 1960 και συνεχίζει να αναπτύσσεται και να δοκιμάζει τις δυνατότητες και τα όριά του μέχρι τις μέρες μας. Μερικοί διανοητές θεωρούν αδιευκρίνιστο αν η σχέση της μετανεωτερικότητας με τη νεωτερικότητα είναι σχέση ρήξης ή συνέχειας.

Εν συντομία, μπορεί να εξεταστεί η μετανεωτερικότητα υπό το πρίσμα τριών διαφορετικών βασικών προοπτικών: (1) από μία στενή προοπτική που σχετίζεται με τη μέθοδο της αποδόμησης και την κριτική της απόλυτης αλήθειας, (2) από μία ευρύτερη προοπτική που σχετίζεται με την κριτική του αντικειμενισμού, τον αντικαρτεσιανισμό, τον αντιθεμελιωτισμό και τον ιστορικισμό, και (3) από μία ακόμα ευρύτερη προοπτική, η οποία συνδέεται, αφ' ενός, με τη μεταδομιστική μετανεωτερικότητα (Derrida, 1990, 1997, 2003, 2004, 2006· Lyotard, 1984, 1992) (βλ. άρνηση των σημαντικότερων παραδοχών της νεωτερικότητας, των ιδεών του λόγου, της ελευθερίας και της προόδου), αφ' ετέρου, με τη συντηρητική μετανεωτερικότητα (Bell, 1973) [βλ. αναγέννηση του παραδοσιακού πολιτισμού, υπερνίκηση του σχετικισμού με την επιστροφή στις παραδοσιακές και ανεπανάληπτες αξίες, π.χ., στη θρησκεία, στις λεγόμενες «μικρές πατρίδες» (στις τοπικές κοινότητες και στις αξίες τους)].

Από τη δεκαετία του 1960, άρχισε στους κόλπους της διάνοησης η αμφισβήτηση

ση των εννοιολογικών θεμέλιων του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας και της προσκόλλησης στις ιδέες του επιστημονικού λόγου, της ελευθερίας, της ιστορικής και γραμμικής κοινωνικής προόδου. Οι άνθρωποι, βιώνοντας στην καρδιά της πολιτισμένης Ευρώπης τους δύο παγκόσμιους πολέμους, τις φρικαλέες συνέπειες από τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι της Ιαπωνίας από τους Αμερικανούς, το Ολοκαύτωμα με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των ναζιστών Γερμανών, την οικολογική καταστροφή με την ολοένα και περισσότερο εξάντληση των φυσικών πόρων, μαζί με τη μόλυνση του αέρα και των υδάτων, και πολλά άλλα φαινόμενα, άρχισαν με έναν έκδηλο ή άδηλο τρόπο να αμφιβάλλουν για τη δυνατότητα της επιστήμης να συμβάλει στην πρόοδο, την ευημερία και την ευτυχία τους. Άρχισαν, επίσης, να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη μοναδικότητα και ιδιαιτερότητα των φαινομένων παρά για την καθολική τους ισχύ. Με ιδιαίτερη οξύτητα τέθηκε το ζήτημα της ετερότητας αναφορικά με τη φυλή, το φύλο, την εθνικότητα. Στις νέες συνθήκες πολλοί διανοητές και επιστήμονες άρχισαν να δίνουν έμφαση στη σχετικότητα, τη ρευστότητα των πραγμάτων και να αναδεικνύουν τη χαοτική φύση τους.

Η δραματική διάψευση των ελπίδων και υποσχέσεων του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας σε όλα τα επίπεδα φαίνεται ακόμη πιο έντονα σήμερα. Αδιάψευστοι μάρτυρες είναι οι σημερινοί πόλεμοι, η οικονομική κρίση, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η φτώχεια και η δυστυχία, η κοινωνική αδικία, η εξαναγκαστική μετανάστευση, η τρομοκρατία, ο κλωνισμός και η αμφισβήτηση των περισσότερων κοινωνικών θεσμών, ιδιαίτερα της πολιτικής, η ανεργία, η ανασφάλεια και ο φόβος που διακατέχουν τον σημερινό άνθρωπο, όχι μόνον στη χώρα μας ή στην Ευρώπη, αλλά πολύ περισσότερο στην Αφρική, την Ασία και σε ολόκληρο τον πλανήτη. Πολλοί θεώρησαν ότι η εμπιστοσύνη του ανθρώπου στον εαυτό του και στη λογική αποτελεί μία ραφιναρισμένη αυταπάτη.

Η «νέα τάξη πραγμάτων», που συνδέεται και με τα γεγονότα της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας, έχουν αναπόφευκτα επιπτώσεις και στα ζητήματα της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών, δημιουργώντας μία ατμόσφαιρα στην οποία τείνουν να κυριαρχούν:

1. Η απόρριψη των λεγόμενων «μεγάλων αφηγήσεων» (Lyotard, 1984) και, επομένως, η απόρριψη κάθε μεγάλου οράματος και κάθε απόπειρας θρησκευτικής ή επιστημονικής συνολικής ερμηνείας του κόσμου και της ζωής με αξίωση αλήθειας. Στην εποχή μας ευρύτατη διάδοση απέκτησε η αντίληψη ότι ο καθένας έχει τη δική του αλήθεια και το κάθε αυτόνομο άτομο μπορεί να κατασκευάζει τη δική του αλήθεια.
2. Η αντικατάσταση των «μεγάλων αφηγήσεων» από τις «μικρές αφηγήσεις» του αυτόνομου εγώ και του αποκεντρωμένου υποκειμένου. Αυτό σημαίνει, εκτός των άλλων, την απόρριψη της έννοιας της κοινωνίας ως συνεκτικής κοινότητας και την ερμηνεία της ως αυθαίρετων και τυχαίων συγκεντρώσεων αυτόνο-

μων υποκειμένων, τα οποία μπορούν να συμπεριφέρονται με απεριόριστο αυθορμητισμό και χωρίς δεσμεύσεις.

3. Ως συνέπεια της παραδοχής της αυτονομίας ενός εκάστου εγώ και της αναγνώρισης της ικανότητάς του να κατασκευάζει την προσωπική του αλήθεια και την προσωπική του πραγματικότητα, προκύπτει η ιδιαίτερη ευαισθησία που δίνεται στην αναγνώριση της «ετερότητας» και του «διαφορετικού» «Άλλου». Ο σεβασμός αυτός προκύπτει κατά βάση από την επιθυμία των υποστηρικτών της «νέας τάξης πραγμάτων» να υιοθετήσουν τον πλουραλισμό και να εισαγάγουν την «πολυφωνία» στα θέματα της αλήθειας, των αξιών, των αντιλήψεων και απόψεων για τον κόσμο και τον άνθρωπο, και με τον τρόπο αυτό να κάνουν αποδεκτή ως φυσιολογική την αμφισημία, την ανεκτικότητα και την αλληλεγγύη. Όπως παρατηρεί ο Zygmunt Bauman, στο έργο του *Modernity and Ambivalence* (1991), για να είναι βιώσιμη η «νέα τάξη πραγμάτων» θα πρέπει να διέπεται από μία τρισυπόστατη αρχή: «Ελευθερία - Διαφορά ή Ανομοιότητα - Αλληλεγγύη», με την Αλληλεγγύη να αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για να υπάρξουν η Ελευθερία και η Διαφορά.
4. Μία άλλη συνέπεια της απόρριψης των «μεγάλων αφηγήσεων» είναι η αμφισβήτηση της εξουσίας και των κοινωνικών θεσμών, διότι αυτά θεωρείται ότι συνδέονται άρρηκτα με τις «μεγάλες αφηγήσεις» και επιδεικνύουν αυταρχισμό. Οι θεσμοί, όπως η θρησκεία, το κράτος, η οικογένεια, η δικαιοσύνη, το σχολείο κ.λπ., σύμφωνα με τους υποστηρικτές της «νέας τάξης πραγμάτων», καταλαμβάνουν μία προνομιακή θέση μέσα στην κοινωνία, και αυτό τους παρέχει τη δυνατότητα να επιβάλλουν τη δική τους αλήθεια, με τον ισχυρισμό ότι αυτή αποτελεί και τη μοναδική αλήθεια. Αυτό σημαίνει, κατ' αυτούς, καταπίεση και επιβαλλόμενη ερμηνεία για το τι είναι, π.χ., αληθές, λογικό, δίκαιο ή ηθικό. Πρέπει, λοιπόν, να αμφισβητηθεί το κύρος τους και να υποχωρήσει μπροστά στο κύρος του αυτόνομου ατόμου.

Γενικότερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, στην εποχή της μετανεωτερικότητας, όπως κάποιοι αρέσκονται να αναφέρονται, παρατηρείται η τάση ανάπτυξης αντιθεμελιωτικών προσεγγίσεων, οι οποίες επιχειρούν να «αποσταθεροποιήσουν», να «αποκεντρώσουν», να «υπονομεύσουν» ή να «ανατρέψουν» τις θεμελιακές υποθέσεις, έννοιες, μεθόδους των παραδοσιακών προσεγγίσεων του δυτικού πολιτισμού, όσον αφορά στη γνώση, στο νόημα, στην αλήθεια, στο υποκείμενο και στην ταυτότητά του. Οι αποδομτικές και μεταδομιστικές αυτές προσεγγίσεις εισρέουν σε διάφορες άλλες προσεγγίσεις, οδηγώντας σε καταστάσεις όπου παρατηρείται η συνύπαρξη διαφόρων προσεγγίσεων (για παράδειγμα, οι μαρξιστικές και οι φεμινιστικές προσεγγίσεις, οι ιστορικές-πολιτισμικές, οι ερμηνευτικές, οι οικολογικές και οι φαινομενολογικές κ.λπ.). Η αμφισβήτηση των παραδοσιακών τρόπων σκέψης και πρακτικών συνδυάζεται με μία πολεμική εναντίον των καθιερωμένων θεσμών, των πρακτικών της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής οργάνωσης. Κατά την

τελευταία δεκαετία, με την ανάπτυξη των μεταποικιακών και πολιτισμικών σπουδών, παρατηρεί κανείς μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημόνων στα πρακτικά ζητήματα της ταυτότητας και ετερότητας και λιγότερο στην ανάπτυξη συμπαγών κοινωνικών θεωριών. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε ενδεικτικά μία από τις τάσεις αυτές που σχετίζεται με τις προσεγγίσεις των ερμηνευτικών λεγόμενων κοινοτήτων.

2.2.3.2. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις των ερμηνευτικών κοινοτήτων

Οι προσεγγίσεις των ερμηνευτικών κοινοτήτων είναι οι, προερχόμενες από τα σύγχρονα κονστρουκτιβιστικά-ερμηνευτικά, κριτικά-μετανεωτερικά και μεταδομιστικά κινήματα, απόπειρες υπέρβασης των ομοιογενοποιητικών λογικών και οι πολιτικές ταυτότητας, που αναδεικνύουν την ετερότητα, τη «διαφορά». Η διάκριση των κοινοτήτων αυτών, που συνιστούν ένα είδος περιθωριοποιημένης ομάδας, βασίζεται σε διάφορα κριτήρια, όπως το φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη, η θρησκεία, η σεξουαλικότητα, η γεωγραφία κ.ά. (Ladson-Billings & Donnor, 2005). Το ενδιαφέρον των ερευνητών για τις κοινότητες αυτές οδήγησε στη συσσώρευση μιας πλούσιας βιβλιογραφίας, που αφορά κυρίως στην ποιοτική έρευνα (ιδιαίτερα στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις⁹). Τα θέματα που μελετώνται και τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται σχετίζονται με τις κοινωνικές συνθήκες των ατόμων που ανήκουν στις κοινότητες αυτές, την ιδιαίτερη κουλτούρα και τις πρακτικές που αναπτύσσουν, τα ζητήματα ιεραρχίας, ηγεμονίας, άνισων σχέσεων εξουσίας, τον ρατσισμό, τον σεξισμό και, γενικότερα, τις κοινωνικές διακρίσεις και αδικίες που παράγονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας.

Οι ερευνητικές προσεγγίσεις των ερμηνευτικών κοινοτήτων δεν αποτελούν ένα καινούργιο, εναλλακτικό «παράδειγμα», αλλά μία απόπειρα αμφισβήτησης και υπέρβασης της σύγχυσης που επικρατεί στους κόλπους των ποικίλων αποκλεισμένων υποκειμενικοτήτων.

9. Στις διαδικασίες έρευνας (συλλογή και ανάλυση των δεδομένων, ο τρόπος παρουσίασης των αποτελεσμάτων της έρευνας, τα κριτήρια αξιολόγησης της έρευνας, η ηθική που τη διακατέχει κ.ά.), που συνήθως ακολουθούνται στη μελέτη των κοινοτήτων αυτών, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στις θέσεις των ερμηνευτικών προσεγγίσεων και γι' αυτό καθιερώθηκε ο όρος «ερμηνευτικές κοινότητες». Κατά τη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων, για παράδειγμα, ο ερευνητής φροντίζει ώστε να προσεγγίσει τα άτομα και τον τόπο που ζουν με τέτοιους τρόπους, ώστε να μην αισθανθούν περισσότερο περιθωριοποιημένα. Σέβονται και αναγνωρίζουν την ιδιαιτερότητά τους (αποφεύγοντας να δίνουν ειτικέτες), τη σπουδαιότητα της υποκειμενικής τους πραγματικότητας με την εστίαση της προσοχής στις ιδιαίτερες και πολλαπλές προοπτικές των αφηγήσεών τους, λειτουργούν στο πνεύμα της αμοιβαιότητας, αναγνωρίζοντας το ζήτημα της συν-κατασκευής της γνώσης και προσφέροντάς τους ως «αντίδωρο» τα αποτελέσματα της έρευνάς τους, και είναι πολύ προσεκτικοί στις ανισορροπίες όσον αφορά στις σχέσεις εξουσίας. Οι ερευνητές, βασισμένοι στην ερμηνευτική προοπτική, καλούν, επίσης, τα υποκείμενα να αναλάβουν ενεργό δράση για την αλλαγή και μετασχηματισμό της κοινωνικής πραγματικότητας που τα καταπιέζει, λειτουργώντας άδιστα γι' αυτά.

Ο χώρος δεν μας επιτρέπει εδώ να αναφερθούμε σε όλες τις σύγχρονες τάσεις και θεωρητικές διαμάχες σχετικά με τις προσεγγίσεις των ερμηνευτικών κοινοτήτων. Στην παρούσα εργασία επιλέγουμε να παρουσιάσουμε ενδεικτικά τη φεμινιστική θεωρία και τη λεγόμενη *queer theory*, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας.

2.2.3.2.1. Η φεμινιστική θεωρία

Η φεμινιστική θεωρία και έρευνα συνδέεται άμεσα με το φεμινιστικό κίνημα. Ο φεμινισμός είναι ένα πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό κίνημα που άρχισε να αναδύεται προς το τέλος του 19ου αιώνα με στόχο τη νομική προστασία των γυναικών και την εξασφάλιση των ίσων δικαιωμάτων. Στον φεμινισμό περιλαμβάνονται, επίσης, οι προσεγγίσεις που έχουν ως βασικό αντικείμενο έρευνας το ζήτημα της διαφοράς του κοινωνικού φύλου (*gender*). Είναι, επίσης, ένα κίνημα που με διάφορες εκδηλώσεις και πολιτικές δράσεις ασκεί κριτική στις ανδροκρατικές ιδέες, υπερασπίζεται την ισότητα του φύλου, τα δικαιώματα και συμφέροντα των γυναικών (Cornell, 1998· Cott, 1987· Humm, 1990, 1992)¹⁰.

Σύμφωνα με τη Maggie Humm και την Rebecca Walker, η ιστορία του φεμινισμού μπορεί να διακριθεί σε τρία χαρακτηριστικά κύματα (Walker, 1992). Το πρώτο κύμα αναδύθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (συνδέεται με το φεμινιστικό κίνημα που διεκδικούσε ισότητα στα δικαιώματα των γυναικών και κυρίως το δικαίωμά τους να ψηφίζουν), το δεύτερο στις δεκαετίες του '60 και '70 (συνδέεται κυρίως με τα κινήματα απελευθέρωσης των γυναικών και τις διεκδικήσεις τους για τα νομικά και κοινωνικά τους δικαιώματα, αλλά και ζητήματα που αφορούν στην έρευνα με την εξέταση όχι μόνο για το πώς η γνώση παράγεται, αλλά και ποιος την παράγει, για ποιο λόγο και πώς αυτή χρησιμοποιείται) (βλ. Olesen, 2005), και το τρίτο, που είναι μία

10. Ο φεμινισμός έχει αλλάξει τις παραδοσιακές προοπτικές σε ένα ευρύ φάσμα πεδίων της ανθρώπινης ζωής, από τον πολιτισμό μέχρι τα νομικά ζητήματα. Οι φεμινίστριες ακτιβίστριες μέσω συνεχών αγώνων διεκδίκησαν και κέρδισαν τα νόμιμα δικαιώματα των γυναικών, όπως τα δικαιώματα που αφορούν στο κοινωνικό συμβόλαιο, την ιδιοκτησία και την ψηφοφορία, βελτιώνοντας συγχρόνως τις κοινωνικές τους συνθήκες σε ζητήματα σχετικά με την αυτονομία και τη σωματική τους ακεραιότητα, το δικαίωμά τους στην άμβλωση και την αναπαραγωγή. Είχαν, επίσης, κάνει αγώνες για την προστασία των γυναικών από την οικογενειακή βία, τη σεξουαλική παρενόχληση και τον βιασμό (Cornell, 1998· Echols, 1989). Σχετικά με τα οικονομικά ζητήματα, οι φεμινίστριες έχουν, επίσης, καταφέρει να αποκτήσουν πολλά δικαιώματα που αφορούν στο εργασιακό καθεστώς, όπως την άδεια μητρότητας, την ίση αμοιβή και πολλές άλλες κατακτήσεις ενάντια στις μορφές έμφυλης διάκρισης που είναι εις βάρος του γυναικείου φύλου (Butler & Scott, 1992· Messer-Davidow, 2002· Price & Shildrick, 1999). Αξίζει να αναφέρουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας των φεμινιστικών κινημάτων και θεωριών έχει γραφτεί από τις λευκές κυρίως γυναίκες, που προέρχονται από τις μεσαίες τάξεις της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής (Hill, 2000· Narayan, 1997· Walker, 1983).

συνέχεια του δεύτερου κύματος, εκτείνεται από τα τέλη της δεκαετίας του '80 αρχές της δεκαετίας του '90 μέχρι σήμερα (συνδέεται κυρίως με τις προσπάθειες να αποφευχθούν τα λάθη του δεύτερου κύματος)¹¹ (Krolokke & Sorensen, 2005· Leslie & Drake, 1997).

Η φεμινιστική θεωρία και έρευνα προέκυψε από αυτά τα φεμινιστικά κινήματα (Chodorow, 1989· Gilligan, 1977, 1993) και εκδηλώνεται σε μία ποικιλία επιστημονικών και φιλοσοφικών πεδίων, συμπεριλαμβανομένων της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας της Επιστήμης των Οικονομικών, τις Γυναικείες Σπουδές, τη Λογοτεχνική Κριτική (Πουρκός, 2007, 2008α: 222-225· Showalter, 1985· Zajko & Leonard, 2006)¹², την Ιστορία της Τέχνης (Griselda, 2007), την Ψυχανάλυση (Brabeck, Brown et. al., 1997· Flax, 1990) και τη Φιλοσοφία (Florence & Foster, 2001). Οι εκπρόσωποι της φεμινιστικής θεωρίας επιχειρούν να εξετάσουν και να κατανοήσουν τις ιδιαιτερότητες των γυναικείων και ανδρικών εμπειριών, εστιάζοντας στα ζητήματα της ανισότητας και πολιτικής των δύο φύλων, στις διαδικασίες διάκρισης και διαμόρφωσης των στερεοτύπων των δύο φύλων, στο θέμα της αντικειμενικοποίησής τους (objectification) (ιδιαίτερα της σεξουαλικής αντικειμενικοποίησης), στις σχέσεις εξουσίας, στα ζητήματα της καταπίεσης και αποσιώπησης των γυναικείων φωνών, στην πατριαρχία, ανδροκρατία κ.ά. (βλ. Olesen, 2005). Οι εκπρόσωποι της φεμινιστικής θεωρίας ασκούν κριτική στην ανδροκεντρική προκατάληψη και τους μηχανισμούς εξουσίας, που με διάφορους τρόπους εδραιώνουν και διαιωνίζουν την κυριαρχία των ανδρών και

11. Στον φεμινισμό του τρίτου κύματος, που πλαισιώνεται κυρίως από τις μεταδομιστικές ερμηνείες του φύλου και της σεξουαλικότητας, επιδιώκεται να αποφευχθούν οι ουσιοκρατικοί ορισμοί της θηλυκότητας του δεύτερου κύματος, όπου δίνεται υπερβολική έμφαση στην εμπειρία των ανώτερων μεσαίων τάξεων των λευκών γυναικών (Faludi, 1992· Freedman, 2003· Gillis, Howie & Munford, 2007· Henry, 2004). Βασικό ρόλο στο φεμινιστικό αυτό κίνημα έπαιξε και η ψυχολόγος Carol Gilligan (1993) με το έργο της *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*.
12. Η ιστορία της φεμινιστικής λογοτεχνικής κριτικής ξεκινά από τα κλασικά έργα συγγραφέων του 18ου και 19ου αιώνα, όπως είναι αυτά της Mary Wollstonecraft (1792), του John Stuart Mill (1869), της George Eliot, της Margaret Fuller (1997/1845) κ.ά., και φθάνει σε πιο σύγχρονους συγγραφείς που συνδέονται με το λεγόμενο «τρίτο κύμα» και σχετίζεται με τα θεωρητικά και ερευνητικά έργα των γυναικείων σπουδών και των σπουδών για το φύλο (gender studies). Πίσω, δηλαδή, από τη φεμινιστική λογοτεχνική κριτική, που ως διακριτή και συντονισμένη προσέγγιση πρωτοεμφανίστηκε μαζί με το πολιτικό κίνημα των φεμινιστριών προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, εκτείνονται δύο αιώνες αγώνα για την αναγνώριση των κοινωνικών, νομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων των γυναικών. Μέρος των αγώνων αυτών συνδέεται με το πρώτο και δεύτερο κύμα του φεμινισμού, οπότε και παρατηρήθηκε αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών και αναπτύχθηκε η κριτική των στερεοτύπων αναπαραστάσεων τους στις φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες, στη λογοτεχνία κ.λπ. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος έπαιξε το έργο της Virginia Woolf (1929· βλ., επίσης, Barrett, 1979) στην Αγγλία, η κριτική της Simone de Beauvoir (1979) στη Γαλλία και το έργο της Mary Ellman (1968) και της Kate Millett (1969) στην Αμερική.

την υποβάθμιση και καθυπόταξη των γυναικών. Γενικότερα, οι φεμινιστικά προσανατολισμένοι ερευνητές, θεωρώντας προβληματικές τις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις, πλαίσια, δομές και θεσμούς, λόγω του ανδροκρατικού τους προσανατολισμού, αποσκοπούν στη χειραφέτηση της γυναίκας και στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής της, στην πραγματοποίηση γι' αυτές της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ένα από τα βασικά ζητήματα στη διεξαγωγή των φεμινιστικών ερευνών είναι η δημιουργία συνεργατικών και μη εκμεταλλευτικών σχέσεων, η ένταξη του ερευνητή στο πλαίσιο της έρευνας, έτσι ώστε να αποφευχθεί το φαινόμενο της πραγματοποίησης (objectification), δημιουργώντας συγχρόνως την προοπτική για μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Είναι δύσκολο να εντοπιστεί κάποια ενιαία θεωρία και μέθοδος στο ευρύτατο πεδίο των φεμινιστικών σπουδών. Το ζήτημα αυτό γίνεται ακόμη πιο σύνθετο αν ληφθεί υπόψη το ιδεολογικό σθένος (ενίοτε δε μένος) με το οποίο οι φεμινίστριες αναπτύσσουν τις πολεμικές τους συζητήσεις και αναλύσεις εναντίον της «ανδρικής κουλτούρας», καθώς και η προοπτική που υιοθετούν για την κριτική τους (που μπορεί να είναι κάποια εκδοχή από τις ήδη υπάρχουσες προσεγγίσεις, όπως είναι, για παράδειγμα, η ψυχαναλυτική, η μαρξιστική, η νεοϊστοριστική είτε η αποδομητική και μεταδομητική προσέγγιση).

Τα φεμινιστικά κύματα, προωθώντας το καθένα με τον δικό του τρόπο το ζήτημα της γυναικείας υποκειμενικότητας, ενεργοποίησαν εκ νέου θεμελιώδη ερωτήματα που αφορούν στη γνώση και στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών. Σε αντιστοιχία με τη φεμινιστική επιστημολογία, ο ερευνητής είναι από τη βάση του έμφυλα πλαισιοθετημένος, και, κατά συνέπεια, και η γνώση που παράγει είναι έμφυλα πλαισιοθετημένη (η γνώση αντικατοπτρίζει την ιδιαίτερη προοπτική του έμφυλου υποκειμένου). Στο ζήτημα αυτό, οι Olesen (1994) και Thompson (1992) διέκριναν τρεις συνδεδεμένες μεταξύ τους, βασικές αντιθεμελιοκρατικές/αντι-ουσιοκρατικές επιστημολογικές προσεγγίσεις στο πώς το φύλο πλαισιοθετεί τον ερευνητή (και, κατά συνέπεια, τη σύνδεση της γυναικείας υποκειμενικότητας με τη φεμινιστική γνώση/πολιτική ή θεωρία/πράξη):

1. Πρώτον, την προσέγγιση του «επιστημολογικού προοπτικισμού» (standpoint epistemology), όπου η έρευνα, και, κατά συνέπεια, και η παραγόμενη γνώση θεωρούνται ότι είναι πάντοτε πλαισιοθετημένες και εξαρτώμενες από την προοπτική του γνωστικού υποκειμένου· έτσι, η γνώση εξαρτάται από την προοπτική συγκεκριμένων πάντα κοινωνικών θέσεων (Harding, 1986, 1991· Hartsock, 1983· Pels, 1997). Οι φεμινίστριες αμφισβητούν το πρόγραμμα του Διαφωτισμού και υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει η απόλυτη οπτική γωνία ούτε, σύμφωνα με τον Nagel (1986), η «θέα από το πουθενά», απαλλαγμένη από κοινωνικές προϋποθέσεις, έμφυλες ανισότητες, ταξικές συσχετίσεις ή χωρο-χρονικούς προσδιορισμούς. Η γνώση δεν είναι ποτέ αξιακά ουδέτερη, ανιδιοτελής ή «αθώα» (Flax, 1992).

2. Δεύτερον, την προσέγγιση της «φεμινιστικής μετανεωτερικότητας» (feminist postmodernism), σε αντιστοιχία με την οποία η γνώση κατασκευάζεται κοινωνικά και διαπραγματεύεται επιτελεστικά, που σημαίνει ότι οι αναπαραστάσεις μας για τον κόσμο δεν έχουν μία ρεαλιστική βάση, αλλά συνδέονται με ηθικά, πολιτικά και πολιτισμικά ενδιαφέροντα. Σε καταπιεστικά πλαίσια δεν μπορεί κάποιος να δημιουργήσει παρά μία μεροληπτική ιστορία της ζωής των γυναικών. Οι μετανεωτερικές φεμινίστριες ερευνήτριες αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα ως μία σειρά ατελείωτων ιστοριών και κειμένων που τείνουν να διατηρούν την καταπίεση των γυναικών.
3. Τρίτον, την προσέγγιση του «φεμινιστικού εμπειρισμού» (feminist empiricism), σε αντιστοιχία με την οποία η «πραγματικότητα» δημιουργείται από τις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές, εθνικές και έμφυλες δυνάμεις που έχουν πραγματοποιηθεί ή αποκρυσταλλωθεί στον χρόνο σε κοινωνικές δομές. Η γνώση φυσικοποιείται στο πλαίσιο μιας κοινωνικής θεωρίας της γνώσης, παρουσιάζοντας τις γυναίκες σαν να διαθέτουν έναν ιδιαίτερο επιστημολογικό προσανατολισμό που σχετίζεται από την ιδιαίτερη «γυναικεία φύση». Υποστηρίζεται ότι το φύλο και η έμφυλη ταυτότητα, ανεξάρτητα από τον τύπο της έρευνας (ποσοτικής ή ποιοτικής), επηρεάζουν την επιστημονική δραστηριότητα και έρευνα, διαμορφώνουν τόσο τη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων όσο και τις αναλύσεις και ερμηνείες των ερευνητικών ευρημάτων.

Βασικός στόχος της φεμινιστικής ποιοτικής έρευνας είναι η ανάπτυξη ενός θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου που να είναι κατάλληλο για τη μελέτη, την ανάλυση και την ερμηνεία κάθε λογής γυναικείας και ανδρικής συμπεριφοράς (Devault, 1999· Fonow & Cook, 1991· Holloway, 1989· Mies, 1983· Ramazanoglu, 1992· Reinhartz, 1992· Roberts, 1981· Stanley & Wise, 1983, 1990). Στην προσέγγιση αυτή επιχειρείται: (α) να εντοπιστούν στη συμπεριφορά και στο έργο των γυναικών τα θέματα εκείνα που θεωρούνται ως κατ' εξοχήν γυναικεία (π.χ., οι ιδιαίτερες εμπειρίες της κυοφορίας, της γέννας και της ανατροφής ενός παιδιού, ο κόσμος του νοικοκυριού, οι δεσμοί μεταξύ των γυναικών, όπως είναι η γυναικεία φιλία, οι οικογενειακές σχέσεις μητέρας-κόρης, οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικές ομάδες που αποτελούνται από γυναίκες κ.ά.), (β) να αναδειχθεί μία ιδιαίτερη γυναικεία παράδοση μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, να αναδειχθεί η γυναικεία παράδοση γραφής, (γ) να αποδειχθεί ότι υπάρχει ένας ιδιαίτερος γυναικείος βιωματικός ή υποκειμενικός κόσμος για την αντίληψη, τη σκέψη, την αξιολόγηση και την αίσθηση του εαυτού και των κοινωνικών ζητημάτων, (δ) να αναδειχθεί ο ιδιαίτερος συμβολισμός της γραφής των γυναικών, έτσι ώστε να μην χάνεται και να αποσιωπείται από την ανδρική κυριαρχία, να εντοπιστούν και να περιγραφούν, δηλαδή, τα γνωρίσματα ενός γυναικείου τρόπου ή ύφους γραφής και έκφρασης (στη δομή της πρότασης, στα σχήματα λόγου, στην εικονοποιία κ.λπ.), (ε) να επανεξεταστούν τα κείμενα μέσα από την καινούργια φεμινιστική προοπτική, (στ) να μελετη-

θούν οι γυναίκες συγγραφείς και το έργο τους από μία γυναικεία σκοπιά, (ζ) να αναπτυχθούν αντιστάσεις ενάντια στον σεξισμό που υπάρχει στην κοινωνία, και (η) να αυξηθεί η επίγνωση όσον αφορά στην έμφυλη πολιτική της γλώσσας. Μερικές από τις σημαντικές μελέτες που εντάσσονται σ' αυτού του τύπου την κριτική είναι αυτές της J. Butler (1990, 1997· Butler & Scott, 1992), της Patricia Meyer Spacks (1975), της Ellen Moers (1976), της Elaine Showalter (1977, 1985), της Nina Baym (1978) και των Sandra Gilbert και Susan Gubar (1979, 1988, 1989, 1996).

2.2.3.2.2. Η queer theory

Η queer theory¹³ αποτελεί ρεύμα σκέψης και ερευνητικής προσέγγισης, που γεννήθηκε τη δεκαετία του '80 στην Αμερική¹⁴ σε προέκταση του ερευνητικού πε-

13. Το «queer» γενικά αποτέλεσε τρόπο έκφρασης της υποकुλτούρας των δυτικών μητροπόλεων με τα «queer zines» και την «queer punk» μουσική, που στη συνέχεια υιοθετήθηκε από την κυρίαρχη gay κοινότητα ως όρος ομπρέλα για το «lgbt» (lesbian, gay, trans, bisexual) (ορισμένοι, μάλιστα, τον χρησιμοποίησαν ως πέμπτο γράμμα στη σειρά, δηλαδή «lgbtq», ως μία ακόμη οντολογική κατηγορία). Η σύγχρονη χρήση του όρου, μ' άλλα λόγια, γίνεται αναφορικά με τις λεσβιακές, gay, bisexual και transgendered (που δεν προσδιορίζουν τους εαυτούς τους ούτε ως «εντελώς» άντρες ούτε ως «εντελώς» γυναίκες, αλλά βρίσκονται «ανάμεσα» στα φύλα) κοινότητες. Ο όρος περιλαμβάνει και τους transsexual (που έχουν εγκαθιδρύσει μία σταθερή ταυτότητα, αντίθετη του βιολογικού τους φύλου), τους «intersexual» («ερμαφρόδιτοι»), ακόμη και τους ετεροσεξουαλικούς που οι σεξουαλικές τους προτιμήσεις είναι εκτός του κύριου ρεύματος. Μ' άλλα λόγια, η queer theory πέρασε από διάφορα στάδια θεωρητικού και ερευνητικού προβληματισμού, αλλά κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, υιοθετώντας τις θέσεις και τις αναλυτικές μεθόδους του Derrida, του Foucault και άλλων μεταδομιστών, η προσοχή εστιάζεται στις ιστορικές και κριτικές αναλύσεις κάθε είδους παρέκκλισης (συμπεριλαμβανομένου και του τρανσβεστισμού) από το κανονιστικό πρότυπο του βιολογικού φύλου, της έμφυλης ταυτότητας και της σεξουαλικής επιθυμίας. Πέρα από την οριοθέτηση ενός επιστημονικού πεδίου έρευνας και τον προσδιορισμό ενός τρόπου ζωής, οι υποστηρικτές της queer theory έχουν και μία πολιτική δράση, διεκδικώντας για λογαριασμό των γκέι και των λεσβιών τα πολιτικά, νομικά και οικονομικά δικαιώματα που απολαμβάνει η ετεροφυλόφιλη πλειοψηφία. Τα ζητήματα των λεσβιακών και γκέι σπουδών, παράλληλα με τις γυναικείες σπουδές (women's studies), έχουν ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών των ανθρωπιστικών και των πολιτικών επιστημών σε πολλά πανεπιστήμια και αποτελούν αντικείμενο τακτικών συνεδρίων και πολλών επιστημονικών περιοδικών και βιβλίων (βλ., για παράδειγμα, Abelow, Barale & Halperin, 1993· de Laurentis, 1991· Dyer, 1990· Fuss, 1989, 1991· Jagose, 1996· Jay & Glasgow, 1990· Sedgwick, 1985, 1990· Summers, 1995· Woods, 1998).

14. Κομβικό ορόσημο για την εξέλιξη της «queer theory» θεωρείται ότι έπαιξε το βιβλίο της μεταδομίστριας φιλοσόφου Judith Butler, *Gender Trouble*, που δημοσιεύθηκε το 1989. Σύμφωνα με την Butler, η σεξουαλικότητα κατασκευάζεται κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά. Ασκώντας κριτική στις ουσιολογικές θεωρίες για το ανθρωπινό φύλο και σεξουαλικότητα, υποστηρίζει ότι η σεξουαλική ταυτότητα και η ταυτότητα του φύλου είναι –μερικά ή ολικά– κατασκευασμένες κοινωνικά και αντικρούει την κοινή πρακτική της ταξινόμησης σε αρσενικό/θηλυκό και ανάμεσά τους κάποιες «νόθες» ποικιλίες. Η διχοτομία αυτή επιτρέπει μόνο την ετεροσεξουαλικότητα ως φυσιολογική, ως νόρμα (τα υποκείμενα δεν θα έπρεπε να περιγράφονται χρησιμοποιώντας όρους, όπως

δίου των gay/λεσβιακών προσεγγίσεων (βλ. Plummer, 2005· Tierney, 1997· Watson, 2005). Το ρεύμα αυτό έχει ασκήσει ως σήμερα σημαντική επιρροή στον τρόπο με τον οποίο κατανοείται το φύλο και η σεξουαλικότητα. Ενώ το κύριο ενδιαφέρον στις gay/λεσβιακές μελέτες, όπως υπονοείται από το όνομα, εστιάζεται κυρίως σε ζητήματα ομοφυλοφιλίας και γενικότερα στην κοινωνική οικοδόμηση των κατηγοριών της κανονικής και παρεκκλίνουσας σεξουαλικής συμπεριφοράς, η queer theory, επεκτείνοντας τον προβληματισμό αυτό, εξετάζει και ασκεί πολιτική κριτική σε οτιδήποτε εμπίπτει σε κανονικές και παρεκκλίνουσες κατηγορίες, και ειδικότερα στις σεξουαλικές δραστηριότητες και ταυτότητες. Η λέξη «queer», όπως εμφανίζεται στα λεξικά, έχει κυρίως τη σημασία του «παράξενου», του «αλλόκοτου», του «εκκεντρικού», του «ασυνήθιστου», του «ανώμαλου», αυτού που δεν συμβαδίζει με τους γενικούς κανόνες μιας κατηγορίας¹⁵. Η queer theory, κατ' αρχήν, ασχολείται με όλες τις μορφές της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζονται «queer» με αυτή την έννοια και στη συνέχεια, ως προέκταση αυτού, με τις κανονικές συμπεριφορές και ταυτότητες οι οποίες ορίζουν τι είναι «queer». Έτσι, η queer theory επεκτείνει το πεδίο ανάλυσής της, πέρα από τη σεξουαλικότητα, σε όλα τα είδη συμπεριφορών, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως queer, συμπεριλαμβανομένων αυτών που σχετίζονται με τη φυλή, τάξη, ηλικία κ.ά. (Turner, 2000). Οι υποστηρικτές της queer theory, ακολουθώντας τα φεμινιστικά, μετανεωτερικά, αποδομιστικά και μεταδομιστικά κινήματα, ασκούν κριτική στις κυρίαρχες παραδοσιακές θεωρίες για την ταυτότητα (βλ. Watson, 2005), επιχειρώντας να τις αποδομήσουν, να κάνουν όπως λέει ο Plummer (2005: 359) μία «ριζοσπαστική τους αποδόμηση». Επιμένουν πως όλες οι ταυτότητες (αναφερόμενοι κυρίως στις σεξουαλικές συμπεριφορές), όλες οι θεωρήσεις που συνδέουν τις ανθρώπινες συμπεριφορές με τις ταυτότητες, και όλες τις κατηγορίες κανονικών και παρεκκλινουσών συμπεριφορών, είναι κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά κατασκευάσματα, σύνολα σημαίνοντων που γεννούν συγκεκριμένους τύπους κοινωνικής σημασίας. Η queer theory ακολουθεί τη φεμινιστική θεωρία και τις gay/λεσβιακές μελέτες στην απόρριψη της ιδέας ότι η σεξουαλικότητα είναι θεμελιώδης κατηγο-

«ομοφυλόφιλος», «ετεροφυλόφιλος», «άντρας», «γυναίκα»). Η Butler (2008, 2009) προτείνει την αποδόμηση του διπόλου και την κατάργηση της ετεροσεξουαλικής κλίμακας (matrix) ως «φυσικής» και κανονιστικής. Όπως η ίδια λέει, δεν χρειάζεται να είσαι «κανονικός» για να είσαι «νομιμοποιημένος».

15. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι αν και η λέξη «queer», αρχικά, σήμαινε μία προσβολή, έναν κλεισμό – αντίστοιχο της λέξης «πούστης» στα Ελληνικά–, το κίνημα queer κατάφερε να αντιστρέψει το νόημα της λέξης (όπως είχε γίνει παλαιότερα και με τη λέξη gay) με το να την ενσωματώσει στο λεξιλόγιο που θα εξέφραζε και θα έκανε γνωστό το ίδιο το κίνημα. Με τα χρόνια και με διάφορους αγώνες, κατάφερε ως ένα βαθμό να τη νομιμοποιήσει με την αντιστροφή του νοήματος της λέξης (η αντιστροφή αυτή του νοήματος των λέξεων είναι γενικά μία κοινή πρακτική των φεμινιστικών ρευμάτων).

ρία, ότι ορίζεται, δηλαδή, από τη Βιολογία ή ότι κρίνεται από σταθερές αρχές ηθικής και αλήθειας. Για τους queer θεωρητικούς, η σεξουαλικότητα είναι ένα πολύπλοκο σύστημα κοινωνικών κωδικών και δυνάμεων, μορφές ατομικών δραστηριοτήτων και θεσμικών εξουσιών, τα οποία αλληλεπιδρούν για να σχηματίσουν τις ιδέες του κανονικού και του παρεκκλίνοντος σε κάθε χρονική στιγμή, και τα οποία στη συνέχεια λειτουργούν στο όνομα του «φυσικού», του «βιολογικού» και του «θεόστατου». Η πλειονότητα των queer ερευνητών απορρίπτουν την έννοια της ταυτότητας ως μία ενιαία, σταθερή ή «φυσική» κατηγορία (Watson, 2005).

Οι υποστηρικτές της queer theory, για τη διερεύνηση των ζητημάτων που αφορούν στους στόχους και στα ενδιαφέροντά τους, εμπνέονται κυρίως από τη θεωρία και τις μεθόδους των ποιοτικών προσεγγίσεων. Η έρευνα και η βιβλιογραφία στο πεδίο αυτό συνεχώς αυξάνεται στην προσπάθειά τους να μελετήσουν την πληθώρα των ανθρώπινων ταυτοτήτων και το πώς αυτές κατασκευάζονται, αναπαράγονται και «επιτελούνται» στα ποικίλα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια.

Οι ερευνητές στο πεδίο αυτό, για τη στήριξη των θέσεών τους, βρίσκουν συχνά το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στην ανάλυση και επανανάγνωση των διαφόρων πολιτισμικών κειμένων (π.χ., λογοτεχνικά έργα και κυρίως μυθιστορήματα, ζωγραφική, ποίηση, κινηματογραφικά έργα, βίντεο κ.ά.), στη χρήση της εθνογραφικής, φαινομενολογικής και ερμηνευτικής μεθόδου και της μελέτης περιπτώσεων, στις πολυτροπικές πηγές δεδομένων και στη μέθοδο των τεκμηρίων, όπου περιλαμβάνονται επιτελέσεις και δράσεις των ατόμων (Plummer, 2005). Μερικές φορές οι υποστηρικτές της queer theory εμπλέκονται και με διάφορες πολιτικές δραστηριότητες, όπως, για παράδειγμα, το ACT-UP και το QUEER NATION σχετικά με τα ζητήματα του HIV/AIDS, καθώς επίσης και με καλλιτεχνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την τέχνη (θέατρο, ποίηση, χορό κ.ά.), ως εναλλακτική μέθοδος κοινωνικής δράσης, κριτικής και ανάπτυξης της συνείδησης του κόσμου σχετικά με τους μύθους που κυριαρχούν πάνω στα ζητήματα της ταυτότητας. Για παράδειγμα, στις καλλιτεχνικές δραστηριότητες, μεταφέρονται συνήθως οι φωνές και εμπειρίες των ατόμων που με κάποιο τρόπο εμπíπτουν στην κατηγορία των παρεκκλινόντων και, κατά συνέπεια, καταπιεσμένων (Gamson, 2000).

3. Βασικά επιστημονικά «παραδείγματα» και η τυπολογία των θεωριών

Όπως έχουμε αναφέρει, κάθε θεωρία εμπεριέχει κάποιες παραδοχές για τη φύση της επιστήμης, καθώς και κάποιες παραδοχές για τη φύση τού υπό διερεύνηση αντικειμένου. Οι θεωρίες διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά στον *φιλοσοφικό τους προσανατολισμό* που σχετίζεται με τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές τους παραδοχές. Οι παραδοχές αυτές συνεπάγονται, επίσης, διαφορές στο επίπεδο του *εννοιολογικού μοντέλου* (πρόκειται για τις έννοιες και κατηγορίες που χρησιμοποιούνται), καθώς επίσης διαφορές στο επίπεδο της *εμπειρικής θεωρίας* (πρόκειται για τις διατυπωμένες υποθέσεις και δια-

πιστώσεις). Οι θεωρίες στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών τείνουν να εστιάζονται σε κάποιους βασικούς πυρήνες σκέψης. Οι παραδοχές, δηλαδή, των διαφόρων θεωριών έχουν την τάση να πολώνονται και να παρουσιάζονται ως ακραία ζεύγη αντίθετων λύσεων, ως «θεωρητικά διλήμματα». Φαίνεται, επίσης, ότι ο αριθμός των βασικών αυτών διλημάτων είναι μέσα στον χρόνο της ανάπτυξης των ιδεών περιορισμένος και σταθερός. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε μία απλή τυπολογία των επιστημονικών «παραδειγμάτων» και θεωριών στις κοινωνικές επιστήμες με βάση τις βασικές τους παραδοχές (οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές). Η τυπολογία που παρουσιάζουμε πιο κάτω βασίζεται στο γεγονός ότι οι οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές παραδοχές δεν είναι εντελώς ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά έχουν την τάση να ομαδοποιούνται σε κάποια ευρύτερα σύνδρομα θεωριών ή προσεγγίσεων (η θετικιστική, νομοθετική, για παράδειγμα, μεθοδολογία, συνήθως, συνοδεύεται από την αντικειμενική επιστημολογία και τη μηχανιστική οντολογία, ενώ, αντίθετα, η ιδιογραφική μεθοδολογία συνήθως συνοδεύεται από την ερμηνευτική και κριτική επιστημολογία και τη βουλψιαρχική και κονστρουκτιβιστική οντολογία). Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι στο πλαίσιο των «παραδειγμάτων» ή θεωριών που παρουσιάζουμε πιο κάτω συναντά κανείς μία ποικιλία διαφορετικών μεταξύ τους ερευνητικών παραδόσεων ή προσεγγίσεων με μία ποικιλία ονομάτων, που αν και συνήθως δημιουργούν σύγχυση και την αίσθηση του χάους υπάρχουν αρκετά σημεία όσον αφορά στις γενικότερες παραδοχές τους που τις κάνουν να μοιάζουν.¹⁶ Σ' αυτό ακριβώς το γεγονός στηρίζεται και η προσπάθειά μας να τις ταξινομήσουμε και να τις εντάξουμε κάτω από την ομπρέλα κάποιου «παραδείγματος» για χάριν απλότητας, αλλά και για διδακτικούς κυρίως λόγους (βλ., επίσης, Πουρκός, 2010, όπου η προσπάθεια αυτή διάκρισης επιστημολογικών-μεθοδολογικών «παραδειγμάτων» και τύπων θεωριών γίνεται στο πλαίσιο της Ψυχολογίας).

Γενικά διακρίνουμε δύο μεγάλα βασικά επιστημονικά «παραδείγματα» στις κοινωνικές επιστήμες: το φυσιοκρατικό «παραδειγμα» και το ανθρωπιστικό «παραδειγμα».

Στο φυσιοκρατικό «παραδειγμα» εντάσσονται όλες οι μορφές ή εκδοχές του θετικισμού που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κυριάρχησαν και συνεχίζουν να κυριαρχούν στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών. Στο «παραδειγμα» αυτό γί-

16. Στο πλαίσιο των ερμηνευτικών-κονστρουκτιβιστικών θεωριών, για παράδειγμα, όπως θα δούμε πιο κάτω, συναντά κανείς μία ποικιλία ερευνητικών παραδόσεων ή προσεγγίσεων με ονόματα, όπως ποιοτική έρευνα, εθνογραφία, εθνομεθοδολογία, μελέτη περίπτωσης, φαινομενολογία, ερμηνευτική, νατουραλιστική έρευνα, συμβολική αλληλεπίδραση, κονστρουκτιβισμός, κοινωνικός κονστρουξιονισμός κ.ά. Αν και οι προσεγγίσεις αυτές διαφέρουν μεταξύ τους δημιουργώντας πολλές φορές σύγχυση (βλ. Jacob, 1988· Locke, 1989· Smith, 1987) υπάρχουν, όμως, αρκετά σημεία όσον αφορά στις παραδοχές τους που τις κάνουν να μοιάζουν και που μπορούν να ενταχθούν κάτω από την ομπρέλα του ανθρωπιστικού «παραδείγματος».

νεται προσπάθεια μεταφοράς των μεθόδων των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες, υιοθετώντας μία ρεαλιστική, αιτιοκρατική και νομοθετική προσέγγιση του ανθρώπου και γενικότερα του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών, που μπορεί να παρατηρηθεί και να μετρηθεί αντικειμενικά και ανεξάρτητα από τη συνείδηση του ανθρώπου. Γενικά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι υπάρχουν τρεις βασικές εκδοχές του φυσιοκρατικού «παραδείγματος»: (α) η εκδοχή του αρχικού θετικισμού του 19ου αιώνα με βασικούς θεμελιωτές τους Auguste Comte, Herbert Spencer και Émile D. Durkheim, (β) η δεύτερη, μετασχηματισμένη του εκδοχή που κυριάρχησε από την περίοδο της δεκαετίας του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1960, και η οποία αναπτύχθηκε ενόψει των ορίων και της κριτικής του πρώτου και που συνήθως αναφέρεται ως «νεοθετικισμός», και (γ) η τρίτη του εκδοχή με τον λεγόμενο «μεταθετικισμό», που εκφράζει την περαιτέρω εξέλιξη της θετικιστικής σκέψης από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι σήμερα, με βασικούς πρωτεργάτες τους Thomas S. Kuhn, Imre Lakatos και Paul K. Feyerabend.

Το ανθρωπιστικό «παράδειγμα», όπως είδαμε, συνιστά έναν εναλλακτικό σε σχέση με το φυσιοκρατικό «παράδειγμα» τρόπο κατανόησης και νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Στο ανθρωπιστικό αυτό «παράδειγμα» τονίζεται η πνευματική, η υποκειμενική ουσία της κοινωνικής ζωής, ενώ συγχρόνως απορρίπτεται η φυσιοκρατική, νομοθετική μεθοδολογία και υιοθετείται το βουλψιαρχικό μοντέλο του ανθρώπου και η ιδιογραφική μεθοδολογία (που εστιάζεται στο ιστορικό συγκεκριμένο της ύπαρξης με όλη της την ιδιαιτερότητα). Στο πλαίσιο του «παραδείγματος» αυτού διακρίνουμε δύο βασικά σύνδρομα θεωριών: τις ερμηνευτικές-κονστρουκτιβιστικές και τις κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες.

Σε σχέση με τις βασικές παραδοχές που υιοθετούνται σε κάθε επιστημονικό «παράδειγμα» και σύνδρομο θεωριών έχουμε στην κάθε περίπτωση και ένα διαφορετικό είδος θεωρίας (βλ. Πίνακας 1). Μεταξύ του φυσιοκρατικού (θετικιστικού, νεοθετικιστικού και μεταθετικιστικού) και του ανθρωπιστικού (ερμηνευτικο-κονστρουκτιβιστικού και κριτικο-μετανεωτερικού) πόλου θα μπορούσε κανείς να πει ότι εκτείνεται όλο το φάσμα των παραδοσιακών και σύγχρονων θεωρητικών αντιλήψεων ή προσεγγίσεων. Έτσι, στο οντολογικό επίπεδο του φυσιοκρατικού «παραδείγματος» διακρίνουμε τις θεωρίες που σχετίζονται με τον εξωτερικό «αφέλη ή απλοϊκό» ρεαλισμό (μηχανιστικές θεωρίες, που υιοθετούν μεταξύ άλλων την παθητικότητα, την αιτιοκρατία και τη μοιρολατρία) και τις θεωρίες που σχετίζονται με τον εξωτερικό κριτικό ρεαλισμό. Στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» διακρίνουμε τις θεωρίες που σχετίζονται με τον εσωτερικό ιδεαλισμό, τον κονστρουκτιβισμό και τον σχετικισμό (βουλψιαρχικές θεωρίες που υιοθετούν μεταξύ άλλων τον ακτιβισμό, τη μη αιτιοκρατία και την ελεύθερη βούληση). Στο επιστημολογικό επίπεδο του φυσιοκρατικού «παραδείγματος», διακρίνουμε τις αντικειμενικοκρατικές θεωρίες (που υιοθετούν μεταξύ άλλων τον γνωστικισμό και την

αξιολογική ουδετερότητα), ενώ στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» τις υποκειμενοκρατικές, αλληλεπιδραστικές και κριτικές θεωρίες (που υιοθετούν μεταξύ άλλων τον πρακτικό προσανατολισμό και την αξιολογική εμπλοκή). Στο μεθοδολογικό επίπεδο, διακρίνουμε, στο πλαίσιο του φυσιοκρατικού «παραδείγματος», τις νομοθετικές θεωρίες (που υιοθετούν μεταξύ άλλων τον νατουραλισμό και τον αναγωγισμό) και στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος» τις ιδιογραφικές, ερμηνευτικές, συμμετοχικές και χειραφετητικές θεωρίες, αλλά και τις θεωρίες μετασχηματισμού (που υιοθετούν μεταξύ άλλων τον αντινατουραλισμό, τον αντιαναγωγισμό ή ολισμό, την κριτική κοινωνική ανάλυση και την πρακτική της απελευθέρωσης του ανθρώπου).

Στον πίνακα 1 περιγράφουμε συνοπτικά τις θέσεις κάθε «παραδείγματος» και τις θεωρίες που τείνουν να προκύπτουν από αυτά σε σχέση με τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές παραδοχές τους.

Πίνακας 1.

Βασικά επιστημονικά «παραδείγματα» των Κοινωνικών Επιστημών και η τυπολογία των θεωριών που προκύπτει από τις παραδοχές τους

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παραδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παραδειγμα»	
	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονστрукτιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες
Παραδοχές				
Οντολογικές παραδοχές (Ποια είναι η φύση και τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής πραγματικότητας;)	Θεωρίες που σχετίζονται με τον εξωτερικό «αφελή ή απλοϊκό» ρεαλισμό: οι σχέσεις αιτίου-αιτιατού της κοινωνικής πραγματικότητας υπάρχουν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση (σαν να είναι αυτές «πράγματα») και που μπορούν να αντικατοπτρι-	Θεωρίες που σχετίζονται με τον εξωτερικό κριτικό ρεαλισμό: οι σχέσεις αιτίου-αιτιατού της κοινωνικής πραγματικότητας αν και υπάρχουν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση γίνονται αντιληπές ατελώς, λόγω της αναπόφευκτης μη τελειότητας των αντιληπτικών	Θεωρίες που σχετίζονται με τον εσωτερικό ιδεαλισμό, τον κονστрукτιβισμό και τον σχετικισμό: η πραγματικότητα είναι μία κοινωνική κατασκευή και από τη βάση της διυποκειμενική, άρρηκτα συνδεδεμένη με την υποκειμενικότητα των προσώπων και γι' αυτό είναι	Θεωρίες που σχετίζονται με τον εξωτερικό ρεαλισμό ή τον εσωτερικό ιδεαλισμό: η πραγματικότητα είναι ο υλικός κόσμος των δομημένων ή/και της εκμετάλλευσης, που μπορούν να γίνουν γνωστές αντικειμενικά μόνο με την υπέρβαση των σιωπη-

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονστрукτιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανωτικές θεωρίες
	<p>στούν πλήρως από την προνομίωχο επιστημονική γνώση. Οι θεωρίες που παράγονται τείνουν να είναι μηχανιστικές (αιτιοκρατία, παθητικότητα και μοιρολατρία).</p>	<p>και γνωστικών ικανοτήτων του ανθρώπου και λόγω της φύσης των νόμων που είναι πιθανολογικοί. Γι' αυτό ο επιστήμονας θα πρέπει να είναι πάντα έτοιμος να αμφισβητήσει κάθε επιστημονικό του επίτευγμα (εξού και κριτικός ρεαλισμός).</p>	<p>πολυδιάστατη και πολλαπλή και η επιστήμη μπορεί να την αναπαραστήσει με τις έννοιες των εννοιών των δρώντων υποκειμένων (έχουμε θεωρίες όπως η συμβολική αλληλεπίδραση, η εθνομεθοδολογία, η φαινομενολογία, η ερμηνευτική κ.ά.). Οι θεωρίες που παράγονται τείνουν από τη βάση τους να είναι βουλνισιαρχικές (ενεργητικό υποκείμενο, μη αιτιοκρατία, ελεύθερη βούληση).</p>	<p>ρών/άδελων ιδεολογικών προκαταλήψεων και στερεοτύπων (για παράδειγμα, ο μαρξισμός, η κριτική θεωρία, οι «ριζοσπαστικές» προσεγγίσεις, οι μεταδομιστικές, μετανωτικές, αποδομιστικές και σημειωτικές προσεγγίσεις κ.ά.).</p>
<p>Επιστημολογικές παραδοχές (Ποια είναι η σχέση μεταξύ του ερευνητή και της κοινωνικής πραγματικότητας, οι δυνατότητες</p>	<p>Αντικειμενικοκρατικές θεωρίες: Η γνώση σχετίζεται με τις επιβεβαιωμένες υποθέσεις που περιλαμβάνουν έγκυρες, αξιόπιστες και με</p>	<p>Αντικειμενικοκρατικές θεωρίες: Η γνώση που αποκτούμε για την κοινωνική πραγματικότητα είναι πάντα προσεγγιστικές, έχει έναν πιθανολο-</p>	<p>Υποκειμενικοκρατικές και αλληλεπιδραστικές θεωρίες: Ο διαχωρισμός μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνας τείνει</p>	<p>Κριτικές, αλληλεπιδραστικές και συνεργατικές θεωρίες: Συνδέονται με τον σχεδιασμό ερευνητικών προγραμμάτων συμμετοχικής δράσης, τα</p>

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονοτρουκιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες
<p>και τα όρια της γνώσης του;)</p>	<p>ακρίβεια μετρημένες μεταβλητές. Δεν υπάρχουν όρια στη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας.</p>	<p>γικό, υποθετικό χαρακτήρα. Ο γενικός όμως στόχος που αφορά στην ανακάλυψη καθολικών νόμων και τη διατύπωση γενικεύσεων παραμένει. Γνωστικιστικές θεωρίες: στη γνωστική διαδικασία τονίζονται οι απαγωγικές διαδικασίες, καθώς και ο μηχανισμός διάψευσης των υποθέσεων.</p>	<p>να εξαφανιστεί, όπως και μεταξύ της οντολογίας και της επιστημολογίας. Η κοινωνική έρευνα ορίζεται ως «όχι μία πειραματική επιστήμη στην αναζήτηση νόμων, αλλά μία ερμηνευτική επιστήμη στην αναζήτηση του νοήματος» (Geertz, 1993/1973: 5), όπου οι κεντρικές κατηγορίες είναι αυτές της αξίας, του νοήματος και του στόχου. Στην επίτευξη των στόχων της, που είναι να κατανοήσει την ατομική συμπεριφορά, η κοινωνική επιστήμη μπορεί να χρησιμοποιήσει αφαιρέσεις και γενικεύσεις: ιδεατούς τύπους και δυνατότητες ή περιπτώσιακές δομές. Η γνώ-</p>	<p>οποία στην εφαρμογή τους παρουσιάζουν ένα σπειροειδή και διαλεκτικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στην κριτική συνειδητοποίηση των υποκειμένων και την αλλαγή των κοινωνικών πρακτικών, στην εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων. Ένας κριτικός ερευνητής, για παράδειγμα, μπορεί να ενθαρρύνει τους συμμετέχοντες να αναστοχαστούν τις συνθήκες της ύπαρξής τους, να δημιουργήσουν δίκτυα, να γίνουν ακτιβιστές και να δημιουργήσουν ομάδες προσανατολισμένες στη δράση κ.ά. (βλ. Πουρκός & Δαφέρμος, 2010).</p>

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονστрукτιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανωτικές θεωρίες
			<p>ση σχετίζεται με τις αφηρημένες περιγραφές των εννοιών (νοημάτων) και των υποκειμένων= ορισμοί των καταστάσεων που παράγονται σε φυσικά πλαίσια.</p>	
<p>Αξιολογικές παραδοχές (Τι ρόλο παίζουν οι αξίες στη διαδικασία της γνώσης/έρευνας της κοινωνικής πραγματικότητας;)</p>	<p>Ο ερευνητής επιχειρεί να μεγιστοποιήσει την απόσταση μεταξύ του εαυτού του και της πραγματικότητας, προκειμένου να τη μελετήσει ψυχρά και αντικειμενικά (αξιολογική ουδετερότητα). Ο ερευνητής θεωρεί δεδομένο ότι η θεωρία και η έρευνα δεν πρέπει να σχετίζονται με αξίες και ιδεολογίες και ότι πρέπει να είναι ουδέτερες.</p>	<p>Δυστικές θεωρίες: Η σχέση μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνάς του δεν είναι πλήρως καθαρή, καθότι η όλη ερευνητική διαδικασία διαμεσολαβείται από τις αντιλήψεις και τις θεωρίες του ερευνητή. Ιδεώδης όμως στόχος της επιστήμης είναι η εξασφάλιση της αντικειμενικότητας της γνώσης (η αξιολογική ουδετερότητα).</p>	<p>Η αλληλεπίδραση μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνας δεν κρίνεται αρνητικά αλλά συνιστά τη βάση της γνωστικής διαδικασίας. Ο ερευνητής, μάλιστα, επιχειρεί να μειώσει την απόσταση μεταξύ του εαυτού και του κόσμου των υποκειμένων, να εμπλακεί σ' αυτόν προκειμένου να τον κατανοήσει (προσανατολισμός στην πράξη και την αξιολογική εμπλοκή).</p>	<p>Ο ερευνητής θεωρεί δεδομένο ότι δεν υπάρχει θεωρία και έρευνα που να μην εμπλέκεται με τις αξίες και την ιδεολογία. Ανοικτά συζητεί για τις αξίες αυτές και το πώς ενδεχομένως επηρεάζουν τα επιμέρους στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Οι θεωρίες έχουν ένα χειραφετικό χαρακτήρα (κριτική και πρακτική της απελευθέρωσης του ανθρώπου).</p>

Επιστημονικά «παράδειγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονοτρουκιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες
<p>Ρητορικές παραδοχές (Τι γλώσσα χρησιμοποιείται ή χρειάζεται να χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας;)</p>	<p>Ο ερευνητής γράφει σε μία αυστηρή, κυριολεκτική και τυπικά ακαδημαϊκή, επίσημη, ψυχρή γλώσσα, κάνοντας χρήση των εννοιών που με λογικό και συνεκτικό τρόπο προκύπτουν από τη θεωρία.</p>	<p>Ο ερευνητής γράφει σε μία αυστηρή, κυριολεκτική και τυπικά ακαδημαϊκή, επίσημη, ψυχρή γλώσσα, κάνοντας χρήση των εννοιών που με λογικό και συνεκτικό τρόπο προκύπτουν από τη θεωρία.</p>	<p>Ο ερευνητής γράφει σε μία γλώσσα που συνήθως έχει πιο χαλαρό, ανεπίσημο και αφηγηματικό, λογοτεχνικό-ποικιλτικό στυλ, κάνοντας χρήση της προσωπικής φωνής των υποκειμένων με όρους που προκύπτουν από τα δεδομένα της έρευνας.</p>	<p>Ο ερευνητής γράφει σε μία κριτική γλώσσα, όπου επιχειρείται να αναδειχθεί η φωνή των καταπιεσμένων ομάδων, με απώτερο στόχο τη χειραφέτηση και απελευθέρωσή τους από τους περιορισμούς που τους θέτουν οι ανορθολογικές και άδικες δομές του κοινωνικού πλαισίου που ζουν.</p>
<p>Μεθοδολογικές παραδοχές (Ποιοι είναι οι επιθυμητοί τρόποι ή μέθοδοι έρευνας της κοινωνικής πραγματικότητας;)</p>	<p>Νομοθετικές θεωρίες (νατουραλισμός και αναγωγισμός). Ο ερευνητής χρησιμοποιεί έναν αυστηρό ερευνητικό σχεδιασμό βασισμένο στη θεωρία και στην απαγωγική λογική (οι ποσοτικές μέθοδοι έρευνας, για παράδειγμα, το πείραμα, τα ερωτηματολόγια, οι κλίμα-</p>	<p>Νομοθετικές θεωρίες (νατουραλισμός και αναγωγισμός). Ο ερευνητής χρησιμοποιεί έναν ευέλικτο ερευνητικό σχεδιασμό (όπου επιτρέπεται και η χρήση της ποιοτικής έρευνας), βασισμένο στη θεωρία των πιθανοτήτων και στην απαγωγική λογική (πείραμα, ποσοτι-</p>	<p>Ιδιογραφικές και ερμηνευτικές θεωρίες (αντινατουραλισμός και αντιαναγωγισμός). Ο ερευνητής χρησιμοποιεί ευέλικτους ερευνητικούς σχεδιασμούς βασισμένους στην επαγωγική, πραγματιστική και ενσυναισθητική λογική, προκειμένου να συλλέξει</p>	<p>Ιδιογραφικές και συμμετοχικές θεωρίες, θεωρίες μετασχηματισμού. Ο ερευνητής χρησιμοποιεί ευέλικτους ερευνητικούς σχεδιασμούς, βασισμένους στην κριτική ποιοτική ανάλυση και τον αναστοχασμό (για παράδειγμα, η έρευνα πεδίου, η έρευνα-δράση, η</p>

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονστрукτιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες
	<p>κες Likert, Thurstone κ.ά.). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι η μεταβλητή. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να αποκαλύψει την αλήθεια και τα γεγονότα που γίνονται αντιληπτά ως ποσοτικά συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στις μεταβλητές. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η πρόβλεψη=εξήγηση, ο βαθμός ελέγχου της πραγματικότητας, οι δείκτες εσωτερικής και εξωτερικής εγκυρότητας και αξιοπιστίας.</p>	<p>κές συνεντεύξεις, στατιστικές αναλύσεις). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι η μεταβλητή. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να αποκαλύψει την αλήθεια και τα γεγονότα ως ποσοτικά συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στις μεταβλητές. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η πρόβλεψη=εξήγηση, ο βαθμός ελέγχου της πραγματικότητας, οι δείκτες εσωτερικής και εξωτερικής εγκυρότητας και αξιοπιστίας.</p>	<p>όσο περισσότερες πληροφορίες μπορεί σχετικά με το πλαίσιο του φαινομένου (ποιοτικές μέθοδοι έρευνας, για παράδειγμα, η εθνογραφική, η φαινομενολογική μέθοδος, η συμμετοχική παρατήρηση, οι συνεντεύξεις, η συνομιλιακή ανάλυση, η θεμελιωμένη θεωρία, η μελέτη περιπτώσεων, ανάλυση κειμένων κ.ά.). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι το νόημα, η συμβολική πράξη. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να περιγράψει τα νοήματα, να κατανοήσει τους ορισμούς των υποκειμένων για μία κατάσταση, να εξετάσει το πώς οι αντικειμενικές πραγματι-</p>	<p>ιστορική ανάλυση, η διαλεκτική ανάλυση, η σχεσιακή ανάλυση, η αποδομπτική μέθοδος, η κριτική ανάλυση, η ανάλυση λόγου κ.ά.). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι η αντίφαση, τα συμβάντα εκμετάλλευσης. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να αποκαλύψει τα κρυμμένα, μεταμφιεσμένα συμφέροντα, να φέρει στο φως τις αντιφάσεις που κρύβονται από την ιδεολογία, να αναπτύξει μια πιο ενήμερη, κριτική και αναστοχαστική συνείδηση, να αναδείξει την ιδεολογική φόρτιση των επιστημονικών ιδεών και πρακτικών, να δημιουργήσει ανοικτούς χώρους για την</p>

Επιστημονικά «παραδείγματα»	Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»		Ανθρωπιστικό «παράδειγμα»	
Παραδοχές	Θετικιστικές θεωρίες	Νεοθετικιστικές και μεταθετικιστικές θεωρίες	Ερμηνευτικές-κονοτρουκιβιστικές θεωρίες	Κριτικές-μετανεωτερικές θεωρίες
			<p>κόπτες ερμηνεύονται, κατανοούνται, κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η ερμηνευτική και ενσυναίσθητική της ικανότητα=κατανόηση.</p>	<p>έκφραση των καταπιεσμένων φωνών και να οδηγήσει στον μετασχηματισμό και την αλλαγή. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η θεωρητική της συνοχή και συνέπεια, η ιστορική της δύναμη για κατανόηση, οι ερμηνευτικές της δυνατότητες για υπέρβαση, οι προοπτικές της για δράση, ενεργοποίηση, μετασχηματισμό και αλλαγή.</p>

4. Το ζήτημα της επιλογής και του μέλλοντος των θεωριών

Στο προαναφερόμενο πλαίσιο ποιο είναι το μέλλον των θεωριών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και τι ρόλο μπορούν σήμερα να διαδραματίσουν; Θα πρέπει να τις δούμε αποδομητικά, όπως οι μηδενιστικές, μετανεωτερικές τάσεις ή να επιλέξουμε μία από τις υπάρχουσες αγνοώντας τις υπόλοιπες, όπως κάνουν τα δογματικά ρεύματα, ή μήπως να τις εξετάσουμε ως ένα συνονθύλευμα των υπάρχουσών θεωριών, όπως γίνεται στις εκλεκτικιστικές, πραγματιστικές τάσεις; Ή ακόμη, θα πρέπει να τις δούμε ως μία ενιαία συνθετική θεωρία κατασκευασμένη στη βάση ενός καινούργιου επιπέδου στο πλαίσιο καινούργιων παραδοχών, εμπιριέχοντας ένα νέο μοντέλο με καινούργιες γενικές προτάσεις (νόμους); Υπάρχει τρόπος ή στρατηγική με βάση την οποία μπορεί να υπάρξει ανάμεσα στους κοινωνικούς

επιστήμονες μία γενική συμφωνία σε κάποια βασικά ζητήματα, όπως συμβαίνει στη Φυσική; Αν μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ μία συμφωνία σε κάποια βασικά ζητήματα τι νόημα θα είχε η προσπάθεια να οικοδομήσει κανείς μία γενική και συνθετική θεωρία;

4.1. Υπάρχουν κριτήρια που κάνουν μία θεωρία να είναι καλύτερη από κάποια άλλη;

Υπάρχει η δυνατότητα ορθολογικής επιλογής στο πλουραλιστικό και πολωμένο φάσμα των επιστημονικών θεωριών και προσεγγίσεων; Μπορεί κανείς να μας υποδείξει κριτήρια με βάση τα οποία μπορούμε να κρίνουμε αν κάποιες θεωρητικές προσεγγίσεις είναι καλύτερες και άλλες χειρότερες, να αποδεχτούμε τις πρώτες και να απορρίψουμε τις δεύτερες;

Η πρώτη ιδέα συνίσταται στην αναζήτηση της *εμπειρικής* επιβεβαίωσης των επιμέρους θεωρητικών προσεγγίσεων. Όμως, θα πρέπει να θυμόμαστε ότι έχουμε να κάνουμε με γενικές θεωρίες –με ένα σύνολο φιλοσοφικών παραδοχών ή αξιωμάτων, αφαιρετικών εννοιών και θεμελιωδών νόμων, που δεν αναφέρονται άμεσα στην εμπειρική πραγματικότητα. Από τη μία πλευρά, όσον αφορά στη γενικότητά τους, καλύπτουν ένα σύνολο διαφορετικών μεταξύ τους γεγονότων ή συμβάντων, που βεβαίως μπορούν να επιβεβαιωθούν μέσω εμπειρικών ερευνών. Πρόκειται για μία γενική εικόνα του κοινωνικού κόσμου στον οποίο μπορεί να ερμηνευθεί, εξηγηθεί ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών μεταξύ τους κοινωνικών φαινομένων. Από την άλλη πλευρά όμως, τα ίδια αυτά κοινωνικά φαινόμενα μπορούν το ίδιο καλά να ερμηνευθούν στη βάση εναλλακτικών, ανταγωνιστικών θεωριών. Όπως υποστηρίζει ο Κuhn, «Οι φιλόσοφοι της επιστήμης έδειξαν πολλές φορές ότι συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων μπορεί να ερμηνευθεί από περισσότερες από μία θεωρητικές κατασκευές» (Κuhn, 1970: 76). Θα πρέπει να υπολογίσουμε τον προαναφερόμενο βασικό κανόνα ότι κάθε γεγονός είναι ήδη, εν μέρει τουλάχιστον, θεωρητικό κατασκεύασμα. Καμιά εμπειρική έρευνα, κανένα πείραμα ή εμπειρικό δεδομένο κ.λπ. δεν μας επιτρέπει αβίαστα να αποφασίσουμε ποια από τις διάφορες ανταγωνιστικές γενικές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι η καλύτερη και η καταλληλότερη.

Ίσως τότε πιο αποτελεσματικά να είναι τα λογικά κριτήρια: η τυπική συνοχή της θεωρίας, η εσωτερική της μη αντίφαση, ακρίβεια, οικονομία, τυπική κομψότητα, η δυνατότητα που ενδεχομένως μας προσφέρει, ώστε να αποφεύγουμε τα ταυτολογικά λάθη κ.λπ. Χωρίς να μειώσουμε τη σπουδαιότητα του τυπικού αυτού κριτηρίου, αυτού του είδους κριτικής που γίνεται σχετικά με τους λόγους που επιλέγεται μια θεωρία και όχι άλλη, είναι πολύ αμφίβολο αν το κριτήριο αυτό είναι επαρκές για την επιλογή μιας θεωρίας και την απόρριψη μιας άλλης. Και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, οι πραγματικά επιστημονικές θεωρίες –αυτές, δηλαδή, που έχουν ένα πραγματικό νόημα για την επιστήμη και που γίνονται παγκόσμια γνωστές– συνιστούν ανταγωνιστικές προοπτικές θέασης του κόσμου, έχοντας κάποια ενδιαφέρουσα

εφαρμογή, ενώ αυτές που διακατέχονται από εσωτερικές αντιφάσεις και είναι φανερά προβληματικές συνήθως απορρίπτονται ή δεν αναφέρονται. Δεύτερον, οι θεωρίες που έχουν τύχει παγκόσμιας αναγνώρισης είναι, συνήθως, τουλάχιστον στο πλαίσιο των δικών τους παραδοχών και συνεπαγωγών, λογικά συνεκτικές.

Αφού δεν ισχύουν τα εμπειρικά και λογικά κριτήρια για την επιλογή μιας θεωρίας, τότε τι μένει για να αποφασίσουμε ποια θεωρητική προσέγγιση είναι η πιο «σωστή»; Μήπως η *δογματική στάση* (επιλογή με βάση την κοσμοθεωρητική, φιλοσοφική ή ιδεολογική προτίμηση του καθενός και όχι με βάση την κριτική ορθολογική επιχειρηματολογία) ή η *στάση του εκλεκτικισμού* (η στάση να επιλέξεις χρησιμοποιητικά από όλες τις θεωρίες αυτήν που σε βολεύει κάθε φορά ανάλογα με το πρόβλημα ή το ερευνητικό ερώτημα);¹⁷ Το ζήτημα αυτό, όπως προαναφέραμε, μεταξύ άλλων οδήγησε στη «δεύτερη κρίση» των κοινωνικών επιστημών.

17. Σχετικά με την εκλεκτικιστική αυτή στάση αξίζει να αναφερθούμε στο ρεύμα του πραγματισμού και ιδιαίτερα στις σύγχρονές του εκδοχές, όσον αφορά στην κοινωνική έρευνα, με βασικούς εκφραστές του τους Richard McKay Rorty (1990), John P. Murphy (1990), M. Patton (1990), Cleo H. Cherryholmes (1992) και A. Tashakkori και C. Teddlie (2003).

Γενικά, μπορεί να συναντήσει κανείς πολλές μορφές πραγματισμού, αν και όλοι οι θιασώτες του τείνουν να εστιάζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στα αποτελέσματα της έρευνας – στις δράσεις, τις καταστάσεις και συνεπαγωγές της έρευνας – παρά στις προγενέστερες συνθήκες (όπως στον μεταθετικισμό). Το ενδιαφέρον τους εστιάζεται στις εφαρμογές, στο «τι δουλεύει» και στις πρακτικές λύσεις των προβλημάτων (Patton, 1990). Έτσι, αντί να εστιάζεται κανείς στις μεθόδους, το σημαντικότερο ζήτημα σε μία έρευνα είναι το πρόβλημα που μελετάται και τα σχετικά με αυτό ερευνητικά ερωτήματα (βλ. Rossman & Wilson, 1985). Βασικές θέσεις του πραγματισμού, σύμφωνα με τους Cherryholmes (1992) και Murphy (1990), είναι οι ακόλουθες:

- Ο πραγματισμός δεν έχει καμία δέσμευση με οποιοδήποτε σύστημα Φιλοσοφίας και πραγματικότητας.
- Οι ερευνητές έχουν την ελευθερία της επιλογής. Είναι «ελεύθεροι» να επιλέξουν τις μεθόδους, τεχνικές και διαδικασίες της έρευνας που καλύτερα ταιριάζουν με τις ανάγκες και τους στόχους τους.
- Οι πραγματιστές δεν βλέπουν τον κόσμο ως μία απόλυτη ενότητα. Με παρόμοιο τρόπο, οι ερευνητές των μεικτών μεθόδων αξιοποιούν ποικίλες προσεγγίσεις κατά τη συλλογή και την ανάλυση των δεδομένων.
- Αλήθεια είναι ό,τι δουλεύει στον χρόνο και δεν βασίζεται σε ένα δυϊσμό μεταξύ της ανεξάρτητης από τον νου πραγματικότητας ή εντός του νου.
- Οι πραγματιστές ερευνητές ενδιαφέρονται κυρίως για το «τι» και για το «πώς» της έρευνας, βασισμένοι στις προτιθέμενες συνεπαγωγές – στο πού θέλουν να οδηγηθούν.
- Οι πραγματιστές συμφωνούν ότι η έρευνα πάντα λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά και άλλα πλαίσια.
- Οι πραγματιστές μπορεί να πιστεύουν σε έναν εξωτερικό κόσμο που είναι ανεξάρτητος από τον νου όσο και σε έναν που εξαρτάται από τον νου. Θεωρούν όμως (Cherryholmes, 1992) ότι χρειάζεται να σταματήσουμε να θέτουμε ερωτήματα σχετικά με την πραγματικότητα και τους νόμους της φύσης. «Απλά προτιμούν να μεταβάλουν το υποκείμενο» (Rorty, 1983: xiv).

Στην πράξη, οι ερευνητές που χρησιμοποιούν το πραγματιστικό σκέπτεσθαι τείνουν να χρησιμοποιούν πολλαπλές μεθόδους για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων, προκειμένου να δώ-

4.2. Η προοπτική της θεωρητικής σύνθεσης: Συστηματοποίηση ή σύνθεση;

Σύμφωνα με τον Sparkes (1992), η προσφορά πολλών θεωριών και προσεγγίσεων σήμερα στις κοινωνικές επιστήμες δεν είναι σύμπτωμα χάους και κρίσης, αλλά ακριβώς το αντίθετο: σημάδι προόδου και ωριμότητας της επιστημονικής σκέψης. Σε κάθε θεωρητική προοπτική και ανάλογα με τους στόχους και τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του ερευνητή ο κοινωνικός κόσμος προσεγγίζεται και μελετάται με ένα διαφορετικό τρόπο. Αυτό, σύμφωνα με τον Sparkes, δεν σημαίνει ότι η μία προσέγγιση είναι καλύτερη από την άλλη. Απλά, στην κάθε προσέγγιση υπάρχει μία ιδιαίτερη προοπτική να γίνεται αντιληπτός και να μελετάται ο κόσμος, που σημαίνει ότι η αξιολόγησή της όσον αφορά στα ερευνητικά αποτελέσματα θα πρέπει να γίνει στο πλαίσιο των δικών της όρων και μεθόδων. Έτσι, σύμφωνα με τον Sparkes, κανένα επιστημονικό «παράδειγμα» και καμία θεωρία δεν μπορεί να διεκδικεί την αλήθεια (Sparkes, 1992: 45). Όπως και ο Guba υποστηρίζει, «Το κάθε «παράδειγμα» συνιστά μία εναλλακτική προσέγγιση που έχει τη δική της ιδιαίτερη αξία και γι' αυτό δεν έχω καμία αμφιβολία» (Guba, 1990: 27). Υποστηρίζει, επίσης, ότι η ορθολογική συζήτηση και ο διάλογος δεν οδηγεί αυτόματα στην επιλογή του βέλτιστου «παραδείγματος». Όμως, ο διάλογος μπορεί να συμβάλει στην εποικοδομητική, δημιουργική αναζήτηση πέρα από τα υπάρχοντα «παραδείγματα» στην κατεύθυνση της υπέρβασης και της ανάπτυξης καινούργιων δημιουργικών συνθέσεων.

Ακολουθώντας τη σκέψη των Sparkes και Cuba, υποστηρίζουμε ότι μία έρευνα αποκτά σήμερα ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν γίνεται προσπάθεια δημιουργικής σύνθεσης των απόψεων με προοπτική την ανάπτυξη καινούργιων θεωρητικών συνθέσεων. Αν και για τη διαδικασία αυτή δημιουργίας δεν υπάρχουν συνταγές, θα μπορούσε, όμως, κανείς να συνειδητοποιήσει κάποιες γενικές ευρετικές στρατηγικές που μπορεί να υιοθετηθούν. Αναφέρουμε ορισμένες από αυτές τις στρατηγικές: (1) η στρατηγική της μέσης οδού μεταξύ δύο ακραίων παραδοσιακών θεωρητικών προσεγγίσεων και η απόπειρα δημιουργίας συνεκτικής σύνθεσης των ορθολογικών στοιχείων και των δύο θεωριών, (2) η στρατηγική του αναλυτικού ανοίγματος, που βασίζεται στην προοπτική της υπέρβασης των ορίων των υφιστάμενων σχολών ή κατευθύνσεων, εστιάζοντας στα προβλήματα ή λύσεις που προτάθηκαν από τις ανταγωνιστικές σχολές ή κατευθύνσεις, (3) η στρατηγική ανάπτυξης μιας «πολυδιάστατης» θεωρίας, που βασίζεται στη σύνδεση των διαφόρων πτυχών ή

σούν καλύτερες απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα. Επίσης, κάνουν χρήση τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών μεθόδων (μεικτές μέθοδοι έρευνας), ενδιαφέρονται περισσότερο για τις πρακτικές συνεπαγωγές της έρευνας και για τις μεθόδους και διαδικασίες της έρευνας που καλύτερα προσεγγίζουν το ερευνητικό πρόβλημα. Το πραγματιστικό σκέπτεσθαι εμφανίζεται με ποικίλους τρόπους σε διάφορες προσεγγίσεις, για παράδειγμα, στην εθνογραφική προσέγγιση, όταν οι ερευνητές χρησιμοποιούν τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές μεθόδους συλλογής δεδομένων (π.χ., LeCompte & Schensul, 1999), αλλά και στη μελέτη περίπτωσης όταν οι ερευνητές χρησιμοποιούν ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα (π.χ., Luck, Jackson & Usher, 2006· Yin, 2003).

πλευρών του φαινομένου που μελετάται στο πλαίσιο της ολότητάς του, και (4) η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης.

Σχετικά με το ζήτημα της θεωρητικής σύνθεσης, μία από τις απόψεις που κυριάρχησε από κάποια στιγμή και μετά, όταν υπό την επίδραση του φυσιοκρατικού κυρίως «παραδείγματος» άρχισαν στις κοινωνικές επιστήμες να πολλαπλασιάζονται τα ερευνητικά δεδομένα, οι γενικεύσεις, η διατύπωση νόμων, τα μοντέλα, οι θεωρίες κ.λπ., ήταν ότι όλες οι επιστημονικές αυτές συσσωρεύσεις έχουν μικρή χρηστική αξία αν δεν συνδεθούν μεταξύ τους στο πλαίσιο ενός ενιαίου θεωρητικού συστήματος. Έτσι, το ζήτημα της εσωτερικής οργάνωσης της γνώσης άρχισε να θεωρείται ως βασική επιβεβλημένη ανάγκη και βασικό κριτήριο ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών. Πώς, όμως, το ιδεώδες αυτό της σύνθεσης και της εσωτερικής οργάνωσης της γνώσης γίνεται συνήθως αντιληπτό; Στο ζήτημα αυτό μπορεί να διακρίνει κανείς δύο διαφορετικές μεταξύ τους λύσεις.

Η πρώτη λύση σχετίζεται με τη συστηματοποίηση της γνώσης, δηλαδή την τυπική ή συντακτική της θα μπορούσε να πει κανείς σύνθεση. Όσον αφορά στη συστηματοποίηση των προτάσεων στο πλαίσιο μιας θεωρίας, συνήθως γίνεται αντιληπτή ως η δυνατότητα της απαγωγικής τους σύνδεσης, η προοπτική, δηλαδή, της τυποποίησης. Όσον αφορά στη σύνδεση μεταξύ των διαφόρων θεωριών εξετάζεται, συνήθως, η δυνατότητα της λογικής αναγωγής της μιας θεωρίας στην άλλη (αναγωγή των εννοιών ή εξηγητική αναγωγή των προτάσεων). Τέλος, όσον αφορά στη σύνδεση μεταξύ διαφόρων επιστημονικών πεδίων, διερευνώνται οι δυνατότητες της λογικής τους διεπιστημονικής ενοποίησης. Όλες αυτές οι απόπειρες έχουν μία λογική και μεθοδολογική θεμελίωση. Το νόημά τους δεν είναι συνήθως αντικείμενο συζήτησης, αν και οι κοινωνικοί επιστήμονες διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά στις κρίσεις τους για την τελική επιτυχία.

Στη δεύτερη λύση, η σύνθεση που αναζητείται σχετίζεται με τη δημιουργική σύνθεση και ανακατασκευή της γνώσης. Η λύση αυτή είναι μία πιο ουσιαστική διέξοδος από την κρίση των κοινωνικών επιστημών και σίγουρα θα προσέφερε εναλλακτικές προοπτικές, ανάπτυξη και ανανέωση. Αυτό θα σήμαινε μεταξύ άλλων τη σταδιακή εξάλειψη ή έστω μείωση της πόλωσης των θεωριών, καθώς θα δημιουργούνταν ευρύτερες προοπτικές ή συνθέσεις, που θα επέτρεπαν την επίλυση κάποιων μέχρι τώρα άλυτων προβλημάτων. Σε ποιο βαθμό, όμως, είναι αυτό γενικά εφικτό; Και αν είναι εφικτό, με ποιο τρόπο θα μπορούσε αυτό να γίνει; Στην απάντηση του εν λόγω ερωτήματος, όπως είναι φυσικό, δεν υπάρχει μία γενική συμφωνία. Το ζήτημα αυτό γίνεται ακόμη πιο σύνθετο αν λάβουμε υπόψη ότι τα διαφορετικά επιστημονικά «παραδείγματα» τείνουν να λειτουργούν ως ξεχωριστοί, διακριτοί κόσμοι, με τα δικά τους κριτήρια, όρους και συνθήκες. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία και τα αποτελέσματα μιας έρευνας στο πλαίσιο ενός «παραδείγματος» θα πρέπει να κριθούν με κριτήρια που να είναι συμβατά και συνεπή με τις δικές του εσωτερικές νοηματικές δομές όσον αφορά στα ενδιαφέροντα, στους στόχους

και γενικότερα στις οντολογικές, επιστημολογικές, μεθοδολογικές, αξιολογικές και ρητορικές παραδοχές του συγκεκριμένου «παραδείγματος»¹⁸.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε λίγο στην τέταρτη στρατηγική, τη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης, που θεωρούμε ότι είναι και η πιο ενδιαφέρουσα προοπτική για το μέλλον των κοινωνικών θεωριών.

4.3. Η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης

Τι σημαίνει εδώ η δημιουργική διαλεκτική στρατηγική; Κάθε αντικείμενο έρευνας μπορεί να εξεταστεί ως συγκρότηση τριών επιπέδων. Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στον φιλοσοφικό προσανατολισμό, τις γενικότερες φιλοσοφικές παραδοχές (οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές). Το δεύτερο επίπεδο αφορά στο εννοιολογικό μοντέλο, στις αφαιρετικές έννοιες που περιγράφουν τον βασικό μηχανισμό λειτουργίας και αλλαγής του γνωστικού αντικειμένου. Το τρίτο επίπεδο εντοπίζεται στην εμπειρική θεωρία, τις γενικές διαπιστώσεις για τις σχέσεις (νόμοι ή υποθέσεις). Εφαρμόζοντας τη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης, θα μπορούσαμε να δούμε πώς αυτή πραγματοποιείται με διαφορετικό τρόπο σε καθένα από αυτά τα επίπεδα.

Έτσι, στο επίπεδο του φιλοσοφικού προσανατολισμού η εφαρμογή της στρατηγικής αυτής σημαίνει την υπερνίκηση των ακραίων, αμοιβαία αντιθετικών παραδοχών που είναι τυπικές για τις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών (πρόκειται για τα προαναφερόμενα «διλήμματα» των κοινωνικών επιστημών). Στην προοπτική της διαλεκτικής σύνθεσης, αυτά τα «διλήμματα» αποτελούν ψευδοδιλήμματα, καθότι υπάρχει μία τρίτη προσέγγιση, που υπερβαίνει τις δύο ακραίες θέσεις και η θεμελίωσή της είναι κομβικό ζήτημα της επιστημονικής έρευνας. Ας αναφέρουμε τα βασικά διλήμματα που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο των οντολογικών ζητημάτων της θεωρίας έχουμε για παράδειγμα: (1) τη διαμάχη μεταξύ του ατομικισμού και του ολισμού όσον αφορά στη φύση του αντικειμένου που μελετούμε, (2) τη διαμάχη μεταξύ της αυτονομίας και της παθητικότητας όσον αφορά στη φύση του ανθρώπου, (3) τη διαμάχη μεταξύ του ιντετερμινισμού και της αιτιοκρατίας (ντετερμινισμού) όσον αφορά στον προκαθορισμό των ανθρώπινων δρά-

18. Υπάρχουν αρκετοί ερευνητές που υποστηρίζουν τη θέση σχετικά με την ιδιαιτερότητα και ασυμμετρία των διαφόρων «παραδειγμάτων» και την ακαταλληλότητα ή μη εγκυρότητα όσον αφορά στη μεταφορά μεθόδων και κριτηρίων επιστημονικότητας από το ένα «παράδειγμα» στο άλλο (βλ., για παράδειγμα, Chalmers, 1982, 1990· Lincoln, 1989· Smith, 1990· Smith & Heshusius, 1986· Sparkes, 1989). Ο Sparkes (1989) θεωρεί ότι τόσο το θετικιστικό όσο και το ερμηνευτικό και το κριτικό «παράδειγμα» είναι θεμελιωδώς διαφορετικά και ασύμβατα μεταξύ τους, διότι καθένα από αυτά έχει διαφορετικές εστιασεις, στόχους και βασίζεται σε εντελώς διαφορετικές παραδοχές (οντολογικές, επιστημολογικές, ιδεολογικές κ.ά.). Έτσι, μία σύνθεση των τριών «παραδειγμάτων» είναι ανέφικτη. Πρόκειται για εναλλακτικά, αντιθετικά μεταξύ τους «παραδείγματα», που η ύπαρξη του ενός αποκλείει την ύπαρξη του άλλου.

σεων από το περιβαλλοντικό, κοινωνικό, ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, (4) τη διαμάχη μεταξύ της βουλψιαρχίας και του φαταλισμού όσον αφορά στον εν δυνάμει ρόλο του ανθρώπου στη διαμόρφωση της πραγματικότητας και του αντικειμένου της έρευνας, (5) τη διαμάχη μεταξύ της έμφασης στη μελέτη των συμβάντων (eventism) ή διαδικασιών (procesualism, developmentalism) και των δομών όσον αφορά στο νόημα της «λογικής», της κανονικότητας που εμφανίζεται.

Στο πλαίσιο των επιστημολογικών ζητημάτων, που αφορούν στη φύση της γνώσης, έχουμε τη διαμάχη μεταξύ του γνωστικισμού και του ακτιβισμού ως προς τον σκοπό της γνώσης και στο πλαίσιο των αξιολογικών ζητημάτων έχουμε τη διαμάχη μεταξύ της ουδετερότητας (neutralism) και της αξιολογικής εμπλοκής ως προς τη συμμετοχή των αξιολογικών διαστάσεων στη γνώση.

Στο πλαίσιο των μεθοδολογικών ζητημάτων, που αφορούν στις ερευνητικές διαδικασίες και τεχνικές έχουμε: (1) τη διαμάχη μεταξύ της φυσιοκρατικής και της αντιφυσιοκρατικής προσέγγισης ως προς την εφαρμογή των μεθοδολογικών-ερευνητικών προτύπων των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες, (2) τη διαμάχη μεταξύ του αναγωγισμού και του αντιαναγωγισμού (ολισμού) ως προς τις δυνατότητες αναγωγής ή όχι των αποτελεσμάτων των κοινωνικών επιστημών στις έννοιες και νόμους των φυσικών επιστημών (Φυσική, Χημεία, Βιολογία).

Έτσι, είναι δυνατή η διαλεκτική υπέρβαση των εν λόγω διλημμάτων, χωρίς αυτό να συνιστά τη «μέση οδό» ή κάποιο εκλεκτικιστικό συμβιβασμό.

Όσον αφορά στο εννοιολογικό μοντέλο, η διαλεκτική στρατηγική μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της αποφυγής των μονοδιάστατων, στατικών εννοιών και την κατασκευή μιας αντίληψης για το αντικείμενο της έρευνας που να είναι στον μέγιστο βαθμό πολυδιάστατη, ανοικτή και δυναμική. Σε μία τέτοια περίπτωση, στις αμοιβαίες σχέσεις και διασυνδέσεις των εννοιών, λαμβάνονται υπόψη, για παράδειγμα, η διαλεκτική συνέχειας και ασυνέχειας, συγχρονίας και διαχρονίας, αρμονίας και σύγκρουσης, συνοχής και αντίφασης, συναίνεσης και επιβολής, ασυνείδητου αυθορμητισμού και συνειδητού σχεδιασμού κ.λπ.

Όσον αφορά στο επίπεδο της εμπειρικής θεωρίας, η διαλεκτική στρατηγική μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη διατύπωση νόμων που να μην περιορίζονται στις εσωτερικές σχέσεις στο πλαίσιο επιμέρους τμημάτων, υποσυστημάτων που αντιμετωπίζονται ξεχωριστά, σε απομόνωση, αλλά που καθορίζουν σχέσεις μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, ότι το ενδιαφέρον εστιάζεται στην αναζήτηση των σχέσεων μεταξύ των ατομικών δράσεων και της κοινωνικής δομής και όχι στην αποσπασματική παρουσίαση της καθεμιάς πλευράς ξεχωριστά. Με παρόμοιο τρόπο θα πρέπει να επιτευχθεί η σύνδεση των νόμων που συνδέουν τη συμπεριφορά με τους θεσμούς, τη μικροδομή με τη μακροδομή, τα ιστορικά συμβάντα με την ιστορική ανάπτυξη, την προσωπικότητα με τον πολιτισμό, τις συνθήκες ύπαρξης με το επίπεδο της συνείδησης (ιδεολογία, γνώση), την οικονομία με την πολιτική κ.λπ. Οι νόμοι αυτοί δημιουργούν γέφυρες, διαμεσολαβητικούς κρίκους μεταξύ των θε-

ωρούμενων μέχρι τώρα αυτόνομων τμημάτων, πλαισιοθετούν καθένα από αυτά στο πλαίσιο των μεταξύ τους σχέσεων και οδηγούν, επομένως, σε μία ποιοτικά νέα μορφή γνώσης, όχι μόνο για το συνολικό πλέγμα αυτών των σχέσεων, αλλά και για καθένα από αυτά τα στοιχεία. Μόνον τότε έχουμε ακριβώς μία ποιοτικά καινούργια γνώση και όχι απλά έναν ποσοτικό εμπλουτισμό της παραδοσιακής, υφιστάμενης γνώσης. Με τον τρόπο αυτό η ανεύρεση των διαμεσολαβητικών κρίκων ανοίγει τον δρόμο για μία νέα, διαλεκτική σύνθεση, που θα μπορούσε να αποτελεί ένα καινούργιο θεωρητικό «παράδειγμα» των κοινωνικών επιστημών.

5. Επίλογος: Προς μία διαλογική προοπτική

Αν, συγκριτικά με άλλους, μπόρεσα να προχωρήσω πιο πέρα,
είναι γιατί στεκόμουν σε ώμους γιγάντων.

Sir Isaac Newton

Η προαναφερόμενη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης αποκατά το πλήρες της νόημα αν την εξετάσουμε υπό την προοπτική της διαλογικής προσέγγισης του Μ. Bakhtin (1981, 1984, 1986, 1997, 2000· βλ., επίσης, Πουρκός, 2008α· Pourkos, 2008α). Στη διαλογική αυτή προσέγγιση, η θεωρία και η γνωστική δραστηριότητα των ανθρώπων γενικότερα δεν είναι μία στατική, «έτοιμη» κατάσταση, ούτε ένα τελεσίδικο προϊόν (αποτέλεσμα) της γνωστικής διαδικασίας, αλλά μία δυναμική και ρευστή διαδικασία, μία δυναμική και διαλεκτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια (βλ. Πουρκός, 2008β, 2008δ). Με λίγα λόγια, ο διάλογος συνιστά την ουσία, τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής μιας θεωρίας και ιδιαίτερα αυτής των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Αυτό που συνιστά την κοινωνική ζωή μιας θεωρίας είναι οι συνέχειές της, οι ερμηνείες της, οι μελέτες που γίνονται με βάση αυτήν, οι σχολιασμοί και οι κριτικές της κ.λπ. Κατά την άποψή μας, η θεωρία δεν αποτελεί κάποιο μόρφωμα, που υπάρχει στα βιβλία ή στις βιβλιοθήκες, αλλά σύνολο διαδικασιών, που αναπτύσσονται στην κοινωνική συνείδηση και στην επιστημονική επικοινωνία. Είναι ο διάλογος που αυτή πραγματικά προκαλεί ή που δυνητικά μπορεί τώρα ή στο μέλλον να αναπτύξει. Ο Bakhtin γράφει σχετικά:

Να ζεις σημαίνει να συμμετέχεις στον διάλογο: να κάνεις ερωτήσεις, να λαμβάνεις υπόψη, να απαντάς, να συμφωνείς κ.λπ. Σε αυτό τον διάλογο ένα πρόσωπο συμμετέχει πλήρως και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του: με τα μάτια, τα χείλη του, τα χέρια, την ψυχή, το πνεύμα του, με ολόκληρο το σώμα και τις πράξεις του. Επενδύει ολόκληρο τον εαυτό του στον λόγο, και αυτός ο λόγος εισέρχεται στο διαλογικό υλικό της ανθρώπινης ζωής, στο παγκόσμιο συμπόσιο (Bakhtin, 2007: 36).

Η λέξη, η ζώσα λέξη, αεχώριστα συνδεδεμένη με τη διαλογική κοινότητα, από την ίδια

της τη φύση θέλει να ακουστεί και να βρει ανταπόκριση. Εξαιτίας ακριβώς της διαλογικής της φύσης προϋποθέτει μία κορυφαία διαλογική στιγμή (Bakhtin, 2007: 47).

Η ιδέα της διαλογικής φύσης της αλήθειας είναι μία παλαιά, αρχαιοελληνική ιδέα που είναι ξεκάθαρα παρούσα κυρίως στην ποιητική του είδους που ονομάζεται σωκρατικός διάλογος (βλ., επίσης, Πουρκός, 2008γ: 372-373). Ο Μπακτίν γράφει χαρακτηριστικά:

Στη βάση του είδους βρίσκεται η σωκρατική έννοια της διαλογικής φύσης της αλήθειας και της ανθρώπινης σκέψης για την αλήθεια. Τον διαλογικό τρόπο αναζήτησης της αλήθειας τον είχε αντιπαράθεσει στην επίσημη μονοφωνική μέθοδο, που διεκδικούσε την κατοχή της έτοιμης αλήθειας. Αντιπαράτέθηκε, επίσης, στην αφελή αλαζονεία των ανθρώπων που ήταν πεπεισμένοι ότι κάτι γνωρίζουν, ότι κατέχουν κάποιες αδιάσειστες αλήθειες. Η αλήθεια δεν γεννιέται ούτε βρίσκεται στον νου ενός προσώπου, γεννιέται μεταξύ των ανθρώπων αναζητώντας συλλογικά την αλήθεια, στη διαδικασία της διαλογικής τους αλληλόδρασης (Bakhtin, 1984: 110).

Για την εφαρμογή της προαναφερόμενης στρατηγικής της δημιουργικής σύνθεσης χρειάζεται απαραίτητα η ανάπτυξη μιας πιο συνεργατικής και διαλογικής προσέγγισης στα ζητήματα της γνώσης και της αλήθειας, η ανάπτυξη μιας στάσης διαλογικής δεκτικότητας προς τις ιδέες των άλλων, μιας ανοικτής στάσης, ώστε να μπορούν να ακούν, να αφουγκράζονται και να επιδιώκουν να κατανοήσουν τις διαφορετικές απόψεις, σκέψεις και φωνές των άλλων, να μπορούν να χαλαρώνουν τις άμυνές τους σε σχέση με τις εναλλακτικές ιδέες χωρίς αυτό να σημαίνει τον περιορισμό της κριτικής αντιπαράθεσης και δημιουργικής σύνθεσης των απόψεων.

Όπως υποστηρίζει ο Sparkes (1991), χρειάζεται να αναπτύξουμε μία πολυφωνική ερευνητική κοινότητα, που να ενθαρρύνει τις διαφορετικές φωνές και την έκφραση των εναλλακτικών προοπτικών καθώς αυτό θα ενισχύσει τον διάλογο και το θεωρητικό ενδιαφέρον των ειδικών για μία πληρέστερη εμπάθυση και κατανόηση του αντικειμένου τους σε ένα επιστημονικό πεδίο. Έτσι, μόνο μπορεί να δοθεί η δυνατότητα ώστε διαφορετικά «παραδείγματα» (παλιά, σύγχρονα ή καινούργια που αναδύονται) και οι παραδόσεις και θεωρίες που εμπεριέχονται σε αυτά να έρθουν σε διαλογική σχέση, δημιουργώντας το έδαφος για εποικοδομητικές αντιπαράθεσεις και το κίνητρο για νέες δημιουργικές συνθέσεις. Αν σε ένα πλαίσιο επιστημονικών δραστηριοτήτων επικρατεί η μονολογική προσέγγιση, μία μόνο φωνή ή «παράδειγμα» (π.χ., το θετικιστικό «παράδειγμα»), ή επιδιώκεται για κάποιους λόγους (που συνήθως δεν έχουν να κάνουν με την επιστήμη) η επικράτηση της μιας φωνής και όλοι συμφωνούν μεταξύ τους όσον αφορά στις παραδοχές και πρακτικές που ακολουθούν, τότε είναι ορατός ο κίνδυνος τα μέλη αυτής της κοι-

νότητας να πάψουν να συζητούν και να κάνουν ουσιαστικό, δημιουργικό διάλογο μεταξύ τους. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Bakhtin:

Με μία μονολογική προσέγγιση (στην ακραία ή καθαρή μορφή της) το άλλο πρόσωπο παραμένει εξ ολοκλήρου και απλώς ένα *αντικείμενο* της συνείδησης, και όχι μία άλλη συνείδηση. Καμία απάντηση δεν προσδοκάται απ' αυτό που θα μπορούσε να αλλάξει τα πάντα στον κόσμο της συνείδησής μου. Ο μονόλογος είναι τελεσιδίκος και κουφός στην απάντηση του άλλου, δεν την λαμβάνει υπόψη του (δεν την προσδοκά) και δεν αναγνωρίζει σ' αυτήν καμία *αποφασιστική* δύναμη. Ο μονόλογος τα καταφέρνει χωρίς τον άλλο [...] (Bakhtin, 1984: 292-293, οι εμφάσεις δικές του).

Η μονολογική προσέγγιση οδηγεί, συνήθως, σε μία μορφή σιωπηρής και, μερικές φορές, άδηλης επιστημολογικής προοπτικής, όπου όλα θεωρούνται αυτονόητα και δεδομένα. Ενόψει της προοπτικής αυτής κάποια προβλήματα μπορεί να διερευνώνται εξαντλητικά, ενώ άλλα, πολλές φορές πολύ πιο θεμελιώδη και ουσιαστικά ζητήματα, να μη γίνονται καν αντιληπτά. Η επικράτηση της μιας μόνο φωνής, αντιπαιδαγωγική από τη βάση της, μπορεί, επίσης, να οδηγήσει και σε πολλά άλλα προβλήματα που να στέκονται ως εμπόδιο και τροχοπέδη στην καλλιέργεια και ανάπτυξη της γνώσης. Μια τέτοια κατάσταση μπορεί, για παράδειγμα, να οδηγήσει τους ερευνητές να αναπτύσσουν ένα σύνολο εξαιρετικών τεχνοκρατικών ερευνητικών δεξιοτήτων, αλλά χωρίς να καταφέρνουν να στοχάζονται τα κομβικά ερευνητικά ζητήματα με καινοτόμους τρόπους. Ακολουθώντας τους σίγουρους πεπατημένους δρόμους γίνονται έτσι αποδοτικοί τεχνοκράτες και τέλειοι διεκπεραιωτές όσον αφορά στο γραφειοκρατικό και διοικητικό μέρος της επιστήμης τους, χωρίς να μπορούν να πραγματοποιήσουν τις απαραίτητες υπερβάσεις και συνθέσεις, πηγαίνοντας πέρα από τα τρέχοντα δεδομένα του καιρού τους. Για το ζήτημα αυτό ο Coser σχολιάζει:

Το μεγαλύτερο μέρος του τρέχοντος τρόπου της εκπαίδευσής μας καθώς και το σύστημα των αμοιβών για την επιστημονική μας συμμετοχή ενθαρρύνει τους φοιτητές να αποφεύγουν τους κινδύνους του θεωρητικού στοχασμού και να ερευνούν στα σίγουρα ακολουθώντας πεπατημένους δρόμους (Coser, 1984: 298).

Η προσπάθεια βέβαια να αφουγκραστείς και να κατανοήσεις τις διαφορετικές, μη οικείες, εναλλακτικές φωνές των άλλων είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Είναι γενικά δύσκολο να κατανοήσεις τη σκέψη του άλλου, ιδιαίτερα αν η προσέγγισή του είναι πολύ διαφορετική ή αντίθετη με τη δική μας. Δυστυχώς, παρά τους τόσους αιώνες καλλιέργειας της γνώσης (φιλοσοφικά, επιστημονικά) και του πολιτισμού, αυτός που έχει σήμερα ανοικτό μυαλό και εμπλέκεται με αυτό το είδος διαλογικής σκέψης και επικοινωνίας είναι η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που χρειάζεται να καλλιεργήσουμε καθώς διανύουμε ήδη τον

21ο αιώνα είναι η προοπτική του ανοικτού νου και η ενθάρρυνση και ανάπτυξη μιας πλουραλιστικής στάσης (ενεργητικής δεκτικότητας) που να αναγνωρίζει ότι δεν υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος νοηματοδότησης και κατανόησης του κόσμου. Ο E. Eisner (1990) υποστηρίζει ότι οι διαφορετικοί τρόποι να βλέπεις τον κόσμο δίνουν και διαφορετικούς, εναλλακτικούς κόσμους. Ένας από τους βασικούς στόχους της παιδείας είναι να συμβάλει στην ανάπτυξη της ικανότητας των ανθρώπων να συμμετάσχουν στην ποικιλομορφία του κόσμου, χωρίς αυτό να οδηγήσει αναγκαστικά στον Πύργο της Βαβέλ. Στην εποχή μας ζούμε σε έναν κόσμο με πολλαπλές φωνές και αυτό που χρειάζεται είναι η καλλιέργεια ανθρώπων, ώστε να μπορούν να κατανοούν και να σέβονται αυτές τις φωνές.

Παρόμοια, ο Bain σχολιάζει:

Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε έναν καινούργιο κόσμο πρέπει να έχουμε καινούργιους τρόπους να βλέπουμε τον κόσμο. Πρέπει να έχουμε καινούργιες οπτικές και καινούργιες φωνές (Bain, 1990: 9).

Ως συνέπεια, η ικανότητα να ακούμε και να κατανοούμε διαφορετικές φωνές σε ένα πνεύμα διανοητικής περιέργειας και σεβασμού είναι σημαντικό αν θέλουμε το ενδιαφέρον για τον θεωρητικό στοχασμό να τρέφεται και να διατηρείται στο πλαίσιο ενός επιστημονικού πεδίου. Αναπτύσσοντας τις ικανότητες αυτές και αποκτώντας επίγνωση των υπαρχόντων θεωρητικών και ερευνητικών «παραδειγμάτων» που προσφέρουν εναλλακτικές προοπτικές σε σχέση με τις δικές μας, ακόμη και αν δεν συμφωνούμε με αυτά, ανοίγουν τους ορίζοντές μας και συμβάλλουν στην ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας και μαθαίνοντας να εκτιμούμε την ασάφεια, το διφορούμενο και τη διαφορετικότητα, αυτό μας καλλιεργεί ένα είδος ταπεινότητας καθώς επίσης και μία συνείδηση ότι η γνώση είναι από τη βάση της διαλογική (βλ. Πουρκός, 2008γ, 2008δ) και ποτέ τελεσίδικη. Η φράση «εν οίδα ότι ουδέν οίδα» του Σωκράτη αποκτά εδώ το πλήρες νόημά της.

Σε αντιδιαστολή με τα μηδενιστικά και εκλεκτικιστικά ρεύματα της εποχής μας και διακατεχόμενοι από μία αισιοδοξία για το μέλλον των θεωρητικών μας συλλήψεων, υποστηρίζουμε ότι τα συναρπαστικά χρόνια για καινούργιες δημιουργικές διαλεκτικές επιστημονικές συνθέσεις είναι ακόμη μπροστά μας. Όπως γράφει και ο Bakhtin:

[...] τίποτα τελεσίδικο δεν έχει ακόμα καθιερωθεί στον κόσμο, η τελευταία λέξη του κόσμου και για τον κόσμο δεν έχει ακόμα ειπωθεί, ο κόσμος είναι ανοικτός και ελεύθερος, όλα είναι ακόμα στο μέλλον και πάντοτε θα είναι στο μέλλον (Bakhtin, 1984: 166).¹⁹

19. Η εν λόγω ρήση αφορά ιδιαίτερα στις επιστημονικές θεωρίες που είναι γεμάτες από έννοιες, που δεν είναι τίποτα άλλο από σύνθετα, διαλογικά σύμβολα. Σε καθεμία από αυτές τις λέξεις λαμβά-

Βιβλιογραφία

- Abelove, H., Barale, M. A. & Halperin, D. M. (Eds) (1993). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. London: Routledge.
- Alexander, J. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Vol. I: Positivism, Presuppositions and Current Controversies*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bain, L. (1990). Visions and Voices. *Quest*, 42, 2, 2-12.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1997). Προς μια Μεθοδολογία των Ανθρωπιστικών Επιστημών (μτφρ. Μ. Γνωπού & Δ. Αγγελάτος). Στο Δ. Αγγελάτος, *Η «Φωνή» της Μνήμης. Δοκίμιο για τα Λογοτεχνικά Είδη* (σσ. 241-265). Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνης.
- Bakhtin, M. (2000). *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* (μτφρ. Α. Ιωαννίδου, επιμ. Β. Χατζηβασιλείου). Αθήνα: Πόλις.
- Bakhtin, M. M. (2007). Προς μια Επανεπεξεργασία του Βιβλίου για τον Ντοστογιέφσκι (μτφρ.-σημειώσεις, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη). *Νέα Εστία*, Έτος 81ο, Τόμος 161ος, Τεύχος 1796, 20-49.
- Barrett, M. (Ed.) (1979). *Women and Writing*. London: Women's Press.
- Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Baym, N. (1978). *Woman's Fiction: A Guide to Novels by and about Women in America, 1820-1870*. USA: Cornell University Press.
- Beauvoir, Simone de (1979). *Το Δεύτερο Φύλο* (μτφρ., Κ. Σιμόπουλος, Επιμ., Τ. Μιχαλακίας). Αθήνα: Γλάρος.
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Boudon, R. (1986). *Theories of Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Brabeck, M. & Brown, L. (with Christian, L., Espin, O., Hare-Mustin, R., Kaplan, A., Kaschak, E., Miller, D., Phillips, E., Ferns, T. & Van Ormer, A.) (1997). Feminist Theory and Psychological Practice. In J. Worell & N. Johnson (Eds), *Shaping the Future of Feminist Psychology: Education, Research, and Practice* (pp.15-35). Washington, D.C.: American Psychological Association.

νει χώρα ένας διάλογος με μία ποικιλία νοημάτων στο πλαίσιο διαφόρων θεωρητικών συστημάτων. Οι λέξεις, π.χ., «δομή», «τάξη», «σύμβολο», «σημείο», «σχήμα», «αποξένωση (αλλοτριώση)» και χιλιάδες άλλες έχουν διαφορετικό νόημα σε διαφορετικά θεωρητικά συστήματα. Καθεμία απ' αυτές έχει διαφορετικές σημασίες και νοήματα ανάλογα με το θεωρητικό και επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται. Από τη στιγμή όμως που επιλέγουμε κάποια απ' αυτές τις σημασίες ή νοήματα, από τη στιγμή που αποδεχόμαστε κάποιες απ' αυτές, γινόμαστε αμέσως μέτοχοι του διαλόγου που υπάρχει κρυμμένος πίσω από τα διάφορα επιστημονικά συστήματα και τις διάφορες κοσμοθεωρίες ή κοσμοειδωλα.

- Bronowski, J. (1972). *The Origins of Knowledge and Imagination*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Bruun, H. H. (1972). *Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology*. Copenhagen: Munksgaard.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
- Butler, J. (March 1992). Feminism in Any Other Name. *Differences*, 6(2-3), 30.
- Butler, J. (1997). *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Butler, J. (2008). *Σώματα με Σημασία: Οριοθετήσεις του Φύλου στο Λόγο* (μτφρ. Π. Μαρκέτου, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια, Α. Αθανασίου). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Butler, J. (2009). *Αναταραχή Φύλου: Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας* (μτφρ. Γ. Θ. Καράμπελας, επιμ. Β. Καντσά). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. & Scott, J. (Eds) (1992). *Feminists Theorize the Political*. New York, London: Routledge.
- Chalmers, A. (1982). *What Is this Thing Called Science?* Milton Keynes: Open University Press.
- Chalmers, A. (1990). *Science and Its Fabrication*. Milton Keynes: Open University Press.
- Cherryholmes, C. H. (1992). Notes on Pragmatism and Scientific Realism. *Educational Researcher*, 14, 13-17.
- Chodorow, N. (1989). *Feminism and Psychoanalytic Theory*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Cornell, D. (1998). *At the Heart of Freedom: Feminism, Sex, and Equality*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Comte, A. (1974). *The Positive Philosophy*. New York: AMS Press.
- Coser, L. (1984). Two Methods in Search of Substance. In M. Blumer (Ed.), *Sociological Research Methods: An Introduction* (pp. 294-307). London: Macmillan.
- Cott, N. (1987). *The Grounding of Modern Feminism*. Yale University Press.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- De Lauretis, T. (1991). Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities. In *Differences*, 3(2), iii-xviii.
- Derrida, J. (1990). *Περί Γραμματολογίας* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης). Αθήνα: Γνώση.
- Derrida, J. (1997). *Η Φωνή και το Φαινόμενο* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης). Αθήνα: Ολκός.
- Derrida, J. (2003). *Η Γραφή και η Διαφορά* (μτφρ., Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Derrida, J. (2004). *Η Λευκή Μυθολογία. Η Μεταφορά μέσα στο Φιλοσοφικό Κείμενο* (μτφρ.-σημειώσεις Γ. Φαράκλας, πρόλογος Α. Θεοδωρακάκου, επίμετρο Π. Μπασάκος). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

- Derrida, J. (2006). *Θέσεις* (μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Devault, M. L. (1999). *Liberating Method: Feminism and Social Research*. Philadelphia: Temple University Press.
- Dilthey, W. (1989). *Introduction to the Human Sciences*. In R. A. Makkreel & F. Rodi (Eds), *Dilthey, W. (1985–2002) Selected Works*, Vol. 1. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durkheim, E. (2000). *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου* (επιμ. & μτφρ. Α. Μ. Μουσοπούλου). Αθήνα: Gutenberg.
- Dyer, R. (1990). *Now You See It: Studies on Lesbian and Gay Film*. New York: Routledge.
- Echols, A. (1989). *Daring to Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eisner, E. (1990). The Meaning of Alternative Paradigms for Practice. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 88-102). London: Sage.
- Eldridge, J. E. T. (1972). *Max Weber: The Interpretation of Social Reality*. London: Nelson.
- Ellman, M. (1968). *Thinking about Women*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- Faludi, S. (1992). *Backlash: The Undeclared War Against Women*. London: Vintage.
- Flax, J. (1990). *Thinking in Fragments: Psychoanalytic, Feminism, and Postmodernism in Contemporary West*. Los Angeles: University of California Press.
- Flax, J. (1992). The End of Innocence. In J. Butler & J. W. Scott (Eds), *Feminists Theorise the Political* (pp. 445-464). London: Routledge.
- Florence, P. & Foster, N. (2001). *Differential Aesthetics: Art Practices, Philosophy and Feminist Understandings*. Aldershot, Hants, England: Ashgate.
- Fonow, M. M. & Cook, J. A. (Eds) (1991). *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Experience*. Bloomington: Indiana University Press.
- Freedman, E. B. (2003). *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women*. Ballantine Books.
- Fuller, M. (1997/1845). *Women in the Nineteenth Century*. New York: W. W. Norton & Company.
- Fuss, D. (1989). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge.
- Fuss, D. (Ed.) (1991). *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*. London: Routledge.
- Gamson, J. (2000). Sexualities, Queer Theory and Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research* (2nd ed.) (pp. 347-365). London: Sage.
- Geertz, C. (1993/1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (Ed.) (1974). *Positivism and Sociology*. London: Heinemann.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Giddens, A. (1996). Ο Θετικισμός και οι Επικριτές του. Στο Μ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία I* (σσ. 161-234). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (1979). *The Madwoman in the Attic*. New Haven: Yale University.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (1988). *No Man's Land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century* (V. 1). New Haven: Yale University Press.

- Gilbert, S. & Gubar, S. (1989). *No Man's Land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century* (Vol. 2). New Haven: Yale University Press.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (Eds) (1996). *The Norton Anthology of Literature by Women*. New York: Norton.
- Gilligan, C. (1977). In a Different Voice: Women's Conceptions of Self and Morality. *Harvard Educational Review* 47 (4): 481-517, http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/custom/portlets/recordDetails/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=EJ174986&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=EJ174986 retrieved 2008-06-08 (1977).
- Gilligan, C. (1993). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gillis, S., Howie, G. & Munford, R. (2007). *Third Wave Feminism: A Critical Exploration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Griselda, P. (2007). *Encounters in the Virtual Feminist Museum: Time, Space and the Archive*. Routledge.
- Guba, E. (1990). The Alternative Paradigm Dialog. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 17-27). London: Sage.
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1988). Do Inquiry Paradigms Imply Inquiry Methodologies? In D. M. Fetterman (Ed.), *Qualitative Approaches to Evaluation in Education* (pp. 89-115). New York: Praeger.
- Hanson, N. R. (1958). *Patterns of Discovery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. New York: Cornell University.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca, New York. Cornell University Press.
- Hartsock, N. C. M. (1983). The Feminist Standpoint: Developing the Group for a Specifically Feminist Historical Materialism. In S. Harding & M. B. Hintikka (Eds), *Discovering Reality* (pp. 283-310). Dordrecht, Holland: D. Reidel.
- Henry, A. (2004). *Not My Mother's Sister: Generational Conflict and Third-wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hill, C. P. (2000). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- Holloway, W. (1989). *Subjectivity and Method in Psychology: Gender, Meaning and Science*. Newbury Park, Sage.
- Hughes, J. A. (1980). *The Philosophy of Social Research*. London: Longman.
- Humm, M. (1990). *The Dictionary of Feminist Theory*. Columbus: Ohio State University Press.
- Humm, M. (1992). *Modern Feminisms: Political, Literary, Cultural*. New York: Columbia University Press.
- Jacob, E. (1988). Clarifying Qualitative Research: A Focus on Traditions. *Educational Researcher*, 17, 1, 16-24.
- Jagose, A. (1996). *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.

- Jay, K. & Glasgow, J. (Eds) (1990). *Lesbian Texts and Contexts: Radical Revisions*. New York: New York University Press.
- Kirk, J. & Miller, M. L. (1986). *Reliability and Validity in Qualitative Research, Qualitative Research Methods Series Vol. 1*. Newbury Park, CA: Sage.
- Krollokke, Ch. & Sorensen, A. S. (2005). *Three Waves of Feminism: From Suffragettes to Grrls. Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance*. Sage.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Kuhn, T. (2004). *Η Δομή των Επιστημονικών Επανάστασεων* (μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος & Β. Κάλφας, εισαγωγή & επιμ. Β. Κάλφας). Αθήνα: Σύγχρονα θέματα.
- Κυπραίος, Μ. (χ.χ.). Εισαγωγή. Στο Μ. Weber, *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (σσ. 15-58). Αθήνα: Παπαζήση.
- Κυπραίος, Μ. (1983). *Max Weber. Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας (Εισαγωγικό Δοκίμιο)*. Αθήνα: Κένταυρος.
- Ladson-Billings, G. & Donnor, J. (2005). The Moral Activist Role in Critical Race Theory Scholarship. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 279-201). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Larson, C. J. (1973). *Major Themes in Sociological Theory*. New York: David McKay Co. Inc.
- Lazarsfeld, P. F. & Rosenberg, M. (Eds) (1955). *The Language of Social Research*. New York: The Free Press.
- LeCompte, M. D. & Schensul, J. J. (1999). *Designing and Conducting Ethnographic Research (Ethnographer's Toolkit, Vol. 1)*. Walnut Creek, CA: Alta Mira.
- Leslie, H. & Drake, J. (1997). *Third Wave Agenda: Being Feminist, Doing Feminism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lincoln, Y. S. (2010). What a Long, Strange Trip It's Been...": Twenty-Five Years of Qualitative and New Paradigm Research. *Qualitative Inquiry*, 16(1), 3-9.
- Lincoln, Y. (1989). Qualitative Research: A Response to Atkinson, Delamont and Hammer-sley. *Review of Educational Research*, 59, 2, 237-239.
- Locke, L. (1989). Qualitative Research as a Form of Scientific Inquiry in Sport and Physical Education. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 60, 1, 1-20.
- Luck, L., Jackson, D. & Usher, K. (2006). Case Study: A Bridge across the Paradigms. *Nursing Inquiry*, 13, 103-109.
- Lyotard, J-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. (1992). Answering the Question: What is Postmodernism? In C. Jencks (Ed.), *The Post-Modern Reader*. Academy Editions.
- Merton, R. K. (1973). Social Conflicts over Styles of Sociological Work. In R. K. Merton (Eds), *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigation* (pp. 48-69). Chicago: University of Chicago Press.
- Messer-Davidow, E. (2002). *Disciplining Feminism: From Social Activism to Academic Discourse*. Durham N.C.: Duke University Press.

- Mies, M. (1983). Towards a Methodology for Feminist Research. In G. Bowles & R. D. Klein (Eds), *Theories of Women's Studies* (pp. 117-140). London: Routledge and Kegan Paul.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1993). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mill, J. S. (1869). *The Subjection of Women*. London: Longmans.
- Millett, K. (1969). *Sexual Politics*. New York: Ballantine Books.
- Moers, E. (1976). *Literary Women*. New York: Anchor.
- Murphy, J. P. (with Rorty, R.) (1990). *Pragmatism: From Peirce to Davidson*. Boulder, CO: Westview Press.
- Nagel, T. (1986). *The View from Nowhere*. New York: Oxford University Press.
- Narayan, U. (1997). *Dislocating Cultures: Identities, Traditions, and Third-World Feminism*. New York: Routledge.
- Olesen, V. (1994). Feminism and Models of Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 158-174). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Olesen, V. (2005). Early Millennial Feminist Qualitative Research: Challenges and Contours. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 235-278). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Pels, D. (1997). Strange Standpoints, or: How to Define the Situation for Situated Knowledge. *Telos*, 108, 65-91.
- Phillips, D. (1990). Post-positivistic Science: Myths and Realities. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 31-45). London: Sage.
- Phillips, D. C. & Burbules, N. C. (2000). *Postpositivism and Educational Research*. Lanham & Boulder: Rowman & Littlefield Publishers.
- Plummer, K. (2005). Critical Humanism and Queer Theory: Living with the Tensions. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (pp. 357-373) (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Popper, K. R. (1957). *The Poverty of Historicism*. London: Routledge
- Popper, K. R. (1963). *Conjectures and Refutations*. London & New York: Routledge.
- Popper, K. R. (1970). Normal Science and Its Dangers. In I. Lakatos & A. Musgrave (Eds), *Criticism and the Growth of Knowledge* (pp. 51-58). New York: Cambridge University Press.
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* (revised edition). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Popper, K. R. (1983/1956). *Realism and the Aim of Science*. London and New York: Routledge.
- Popper, K. R. (1992). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge.
- Popkewitz, T. (1984). *Paradigm and Ideology in Educational Research: The Social Functions of the Intellectual*. Lewes: Falmer Press.

- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2007). *Λογοτεχνία-Διαλογικότητα-Ψυχολογία: Κριτικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ατραπός.
- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2008α). Αναζητώντας το Νόημα του Κειμένου: Μια Εισαγωγή στις Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Λογοτεχνικής Κριτικής. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α΄* (σσ. 189-250). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2008β). *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α΄*. Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2008γ). Η Γνώση ως Διαλογική Διαδικασία. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α΄* (σσ. 171-186). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2008δ). Η Διδασκαλία και η Μάθηση ως Διαλογική Διαδικασία. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α΄* (σσ. 383-418). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2010). Επιστημολογικά-Μεθοδολογικά «Παραδείγματα» στη Θεωρία και Έρευνα της Σύγχρονης Ψυχολογίας: Βασικές Παραδοχές και η Κριτική τους. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 79-155). Αθήνα: Τόπος.
- Pourkos, M. (Ed.) (2008a). *Perspectives and Limits of Dialogism in Mikhail Bakhtin: Applications in Psychology, Art, Education and Culture, Volume 2*. Rethymnon: Department of Preschool Education of the University of Crete.
- Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010). Εισαγωγή - Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Θεωρητική και Ιστορική Οριοθέτηση του Πεδίου. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 21-75). Αθήνα: Τόπος.
- Price, J. & Shildrick, M. (1999). *Feminist Theory and the Body: A Reader*. New York: Routledge.
- Ramazanoglu, C. (1992). On Feminist Methodology: Male Reason Versus Female Empowerment. *Sociology*, 26(2), 207-212.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Rescher, N. (2001) *Philosophical Reasoning: A Study in the Methodology of Philosophizing*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Roberts, H. (1981). *Doing Feminist Research*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rorty, R. (1983). *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rorty, R. (1990). Pragmatism as Anti-representationalism. In J. P. Murphy (Ed.), *Pragmatism: From Pierce to Davidson* (pp. 1-6). Boulder, CO: Westview Press.

- Rossmann, G. B. & Wilson, B. L. (1985). Numbers and Words: Combining Quantitative and Qualitative Methods in a Single Large-scale Evaluation Study. *Evaluation Review*, 9(5), 627-643.
- Salkind, N. J. (1990). *Θεωρίες της Ανθρώπινης Ανάπτυξης* (μτφρ. Δ. Μαρκουλής). Αθήνα: Πατάκη.
- Sedgwick, E. K. (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosexual Desire*. New York: Columbia University Press.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the Closet*. Los Angeles: University of California Press.
- Showalter, E. (1977). *Literature of Their Own*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Showalter, E. (1985). *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature, and Theory*. New York: Pantheon.
- Sidman, M. (1960). *Tactics of Scientific Research*. New York: Basic Books.
- Smith, M. (1987). Publishing Qualitative Data. *American Educational Research Journal*, 24, 2, 173-183.
- Smith, J. (1990). Alternative Research Paradigms and the Problem of Criteria. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 167-187). London: Sage.
- Smith, J. & Heshusius, L. (1986). Closing Down the Conversation: The End of the Quantitative-Qualitative Debate among Educational Researchers. *Educational Researcher*, 15, 1, 4-12.
- Spacks, P. M. (1975). *The Female Imagination*. New York: Knopf.
- Sparkes, A. (1989). Paradigmatic Confusions and the Evasion of Critical Issues in Naturalistic Research. *Journal of Teaching in Physical Education*, 8, 2, 131-151.
- Sparkes, A. (1991). Toward Understanding, Dialogue, and Polyvocality in the Research Community: Extending the Boundaries of the Paradigms Debate. *Journal of Teaching in Physical Education*, 10, 103-133.
- Sparkes, A. C. (1992). The Paradigms Debate: An Extended Review and a Celebration of Difference. In A. C. Sparkes (Ed.), *Research in Physical Education and Sport: Exploring Alternative Visions* (pp. 9-61). London: Falmer.
- Stanley, L. & Wise, S. (1983). Back into the Personal or: Our Attempt to Construct Feminist Research. In G. Bowles & R. D. Klein (Eds), *Theories of Women's Studies* (pp. 20-60). London: Routledge & Kegan Paul.
- Stanley, L. & Wise, S. (1990). Method, Methodology and Epistemology in Feminist Research Processes. In L. Stanley (Ed.), *Feminist Praxis* (pp. 20-60). London: Routledge.
- Summers, C. J. (Ed.) (1995). *The Gay and Lesbian Literary Heritage: A Reader's Companion to the Writers and Their Works, from Antiquity to the Present*. New York: H. Holt.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (Eds) (2003). *Handbook of Mixed Methods in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Thompson, L. (1992). Feminist Methodology for Family Studies. *Journal of Marriage and the Family*, 54(1), 3-18.
- Tierney, W. G. (1997). *Academic Outlaws: Queer Theory and Cultural Studies in the Academy*. London: Sage.

- Turner, W. (2000). *A Genealogy of Queer Theory*. Philadelphia: Temple University Press.
- Φίλιας, Β. (1976). *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1993). *Ο Max Weber και η Κατασκευή Εννοιών στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κένταυρος.
- Walker, A. (1983). *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Walker, R. (1992). Becoming the Third Wave. *Ms* (January/February), 39-41.
- Watson, K. (2005). Queer Theory. *Group Analysis*, 38(1), 67-81.
- Weber, M. (1949a). *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949b/1904). "Objectivity" in Social Science and Social Policy. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949c/1906). Critical Studies in the Logic of the Cultural Sciences: A Critique of Eduard Meyer's Methodological Views. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949d/1917). The Meaning of "Ethical Neutrality" in Sociology and Economics. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1981/1913). Essay on Some Categories of Interpretive Sociology. *Sociological Quarterly*, 22, 145-180.
- Weber, M. (x.x.). *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (μτφρ. Μ. Κυπραίος). Αθήνα: Παπαζήση.
- Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Woman* (edited by Carol Poston, second edition). New York: WW Norton & Co., 1988.
- Woods, G. (1998). *A History of Gay Literature: The Male Tradition*. New Haven and London: Yale University Press.
- Woolf, V. (1929). *A Room of One's Own*. Oxford: Oxford University Press.
- Woolgar, S. (2003). *Επιστήμη: Η Ιδέα καθ' Αυτήν* (μτφρ. Δ. Παπαγιαννάκος). Αθήνα: Κάτοππο.
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research: Design and Method (3rd ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Zajko, V. & Leonard, M. (2006). *Laughing with Medusa: Classical Myth and Feminist Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Zammito, J. H. (2004). *A Nice Derangement of Epistemes. Post-positivism in the study of Science from Quine to Latour*. Chicago & London: The University of Chicago Press.